

העם הסורי יודע את דרכו

الشعب السوري عارف طريقه

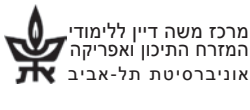

העם הסורי יודע את דרכו

الشعب السوري عارف طريقه

תערוכת כרזות של תנועת ההתקוממות הסורית

<http://www.flickr.com/photos/3aref/>

הגלריה
המחקרית
הפקולטה לעיצוב
סניף טכנולוגי חולון

הגלריה המחקרית של התוכנית לתואר שני בעיצוב משולב

ראש התוכנית ומנהל אקדמי: ד"ר דרור ק' לוי
הפקולטה לעיצוב,
HIT מכון טכנולוגי חולון

העם הסורי יודע את דרכו

الشعب السوري عارف طريقه

תערוכת כרזות של תנועת ההתקוממות הסורית

<http://www.flickr.com/photos/3aref/>

19.2-15.3.2013

אוצרת: ד"ר יעל אילת ון-אסן

עיצוב תערוכה: לילך שטיאט

עיצוב תאורה: דורית מלין

הקמת תערוכה: ערן נעים, אורן צ'יפרוט

ביצוע גרפי לתערוכה: אבישי לפיד

גיליון 2

עורכים: ד"ר דרור ק' לוי, ד"ר יעל אילת ון-אסן

עריכה מדעית: ד"ר דרור ק' לוי

עיצוב: אלנה קונצוב

עריכת לשון: דליה טסלר

תרגום מערבית: פרופ' עופרה בנג'ו, סמיר בן-לאיישי

יחסי ציבור: איריס זילברמן

בשיתוף מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב

רמת-אביב 69978

טל': 03-6409100

<http://www.dayan.org>

תודות מיוחדות: פרופ' עוזי רבי, ד"ר ניר בומס, פרופ' נאסר בסל, ד"ר אלון פרגמן,
עדי שורק, אילנה גרינברג, אלנה קונצוב, פרופ' דנה אריאלי-הורוביץ, אורי דרומר,
איתן ברטל, מנשה קיי, חמדה כהן.

דפוס: בית הדפוס של אוניברסיטת תל-אביב

הדימוי על הכריכה: <http://www.flickr.com/photos/3aref/>

© 2013, הגלריה המחקרית של התוכנית לתואר שני בעיצוב משולב,

הפקולטה לעיצוב, HIT מכון טכנולוגי חולון

רחוב גולומב 52, חולון

טל': 03-5026851

www.hit.ac.il

תוכן העניינים

7	הקדמה / דרור ק' לוי
11	תנועת ההתקוממות הסורית: סיפורו של מאבק לצדק ולחירות / אייל זיסר
19	העם הסורי יודע את דרכו: תערוכת כרוזת של תנועת ההתקוממות הסורית / יעל אילת ון-אסן
37	טוריה בוחשת ברשת: האינטרנט ותנועות המחאה הסוריות / ניר בומס
45	האיקונוגרפיה של הכתב באמנות האסלאם / יהודית שפלן
53	הנמרים פשטו עם שחר / אלון פרגמן
59	נמר ביום העשירי / זכריא תאמר

הקדמה

דרור ק' לוי

הרעיון בדבר קיום התערוכה הנוכחית בגלריה המחקרית של HIT, מכון טכנולוגי חולון, נולד אגב סיור לימודי, שנערך במסגרת התוכנית לתואר שני בעיצוב משולב, בפסטיבל ארס אלקטרוניקה (Ars Electronica) בלינץ, אוסטריה, באוגוסט 2012. בפסטיבל זה זכו חברי הקבוצה אל-שעב אל-סורי עארף טריקה ("העם הסורי יודע את דרכו") בפרס בקטגוריה של "קהילות דיגיטליות", על השימוש שעשו באינטרנט וברשתות החברתיות ככלי להפצה של כרזות הקוראות לשחרור מכבלי הדיכוי בארצם. בכרזותיה של קבוצת אמנים אקטיביסטים זו, הפועלת בתוך גבולות סוריה ומחוצה להם, משתקפת הטרגדיה הנוראה של העם הסורי, של מרי עממי בלתי אלים שהתגלגל למלחמת אזרחים עקובה מדם, של צבא הטובח בבני עמו – אסון מחריד המתרחש לנגד עינינו, כאן מעבר לגדר, ועולם כמנהגו נוהג.

מנגנוני ההזדהות האוטומטיים של המערב עם הפלתו של עוד דיקטטור ערבי – שכמו מאששים שוב ושוב, במעין רפלקס מותנה, את הדעות הקדומות ביחס לאוריינט – מתעלמים מכך שהמורדים, המצטיירים כמהפכנים וכלוחמי חופש, אינם עשויים מקשה אחת. הם כוללים גם יסודות ריאקציוניים של פונדמנטליזם אסלאמי, שבינם לבין הדמוקרטיה אין ולא כלום. התערוכה מבקשת להציף סוגיות חשובות אלה, אך פחות משהיא באה להבהיר מה קורה בסוריה, היא נוקטת, בעצם המעשה האוצרותי שלה, מבט אירוני על נקודות העיוורון שלנו ביחס למתרחש שם.

אם בתחילת המהפכות האלה התקבל הרושם שאנו עומדים בפני שלב חדש של מאבק פוליטי, שבו תופסים האינטרנט והרשתות החברתיות מקום מרכזי בעיצוב המאורעות הממשיים, הרי שעד מהרה התחוור שהייתה זו ציפייה מוגזמת, משאלת לב של המערב בדבר כוחן של הטכנולוגיות החדשות – המייצרות לכאורה מרחב פתוח ללא גבולות – להוות פלטפורמה להחדרת הדמוקרטיזציה לעולם הערבי. מכאן גם הכינוי "מהפכות האינטרנט, הפייסבוק או הטוויטר". לכל אלה אכן היה תפקיד חשוב ככלי מהפכני חדש להתארגנות פעולות המחאה, לגיוס ההמונים ולניהול ההפגנות; אך בדיעבד הסתבר שהן מילאו רק תפקיד משני, והתמונה מורכבת הרבה יותר.

תערוכה זו מאפשרת, לראשונה בישראל, לבחון את המציאות הפוליטית בסוריה שלא במסגרת הערכים ההגמוניים של העולם המערבי, בעיקר ערכי הדמוקרטיה והליברליזם, אלא באמצעות קולם של נושאי המחאה עצמם, כפי שהוא בא לידי ביטוי בכרזות ומתוכן. בכרזות אלה משתקף שיח רבקולי, שבו המסגרת החברתית והפוליטית בסוריה מתפרקת לרכיביה וחוזרת למצבה הטרומ-מדינתי. במצב זה של כאוס ואובדן דרך, הקריאה "העם הסורי יודע את דרכו" מקבלת משנה תוקף. ועם זאת אפשר למצוא בכרזות לא מעט אזכורים מפורשים והרמזים סמויים לאיקונוגרפיה של תנועות מחאה מערביות; כמו כן ניכרות בהן חשיבותה ומקומה המרכזי של הקליגרפיה בעולם האסלאם שבו, כמו ביהדות, "האות הכתובה היא המסר": כוחה של המילה, שבה ובאותיותיה נברא העולם.

גיליון זה, הנלווה אל התערוכה ומהווה חלק בלתי נפרד ממנה, כולל בין השאר מבחר מאמרים מפרי עטם של מיטב החוקרים בארץ בתחום המזרח התיכון בכלל וסוריה בפרט. המאמר "תנועת ההתקוממות הסורית: סיפורו של מאבק לצדק ולחירות" מאת אייל זיסר, הפותח את הגיליון, מתווה את ההקשרים הפוליטיים והגיאוגרפיים של המהפכות בעולם הערבי בכלל, ושל תנועת המחאה בסוריה בפרט. הוא מעמיד ניתוח של החברה ושל המשטר הסורי ומצביע על שלושה שלבים של ההתקוממות: מחאת איכרים בפריפריה למרי עממי, וממרי עממי למלחמת אזרחים.

מאמרה האוצרותי של יעל אילת ון-אסן, "העם הסורי יודע את דרכו: תערוכת כרזות של תנועת ההתקוממות הסורית", מספק מטריצה תיאורטית לקריאה חזותית של הכרזות ולאופן התפקוד שלהן ככלים להעברת מסרים אידיאולוגיים. על בסיס ההצעה לראות בכרזות צורה של אנתרופולוגיה ויזואלית, המגלמת תהליכים פוליטיים ופסיכולוגיים, בוחן המאמר את הכרזות הסוריות תוך השוואתן לכרזות מזירות מאבק אחרות. הוא מדגים כיצד חושפות הכרזות, בהיפוכים הדיאלקטיים המקופלים בהן, את האידיאולוגיות הגלויות והסמויות העומדות בבסיס תנועות ההתנגדות הסוריות. כמו כן הוא מראה כיצד השימוש באמצעי ההפצה הדיגיטליים מייצר סוג חדש של תעמולה, שאינה נסמכת עוד על מסר אחיד וממוקד, אלא מאפשרת מסרים נזילים ורב-משמעיים.

מאמרו של ניר בומס, "סוריה בוחשת ברשת: האינטרנט ותנועות המחאה הסוריות", משמש פלטפורמה לדין על מקומה של טכנולוגיית המידע והתקשורת ככלי אסטרטגי לקידום חברה אזרחית ודמוקרטיזציה במזרח התיכון בידי קבוצות אופוזיציה גולות, בעיקר בהקשר של תנועות המחאה של הדיסידנטים בסוריה.

יהודית שפלן, במאמרה "האיקונוגרפיה של הכתב באמנות האסלאם", עוסקת במעמדה של הקליגרפיה ובכוחה של האות הכתובה במסורת האסלאם בכלל ובכרזות המחאה בפרט, וכן בשימוש שנעשה בכרזות אלה בנוסחים השונים של הסגנון הכופי והסגנון הנסחי בכתב הערבי.

המאמר של אלון פרגמן, "הנמרים פשטו עם שחר", מתייחס לכתיבתו של הסופר הסורי הגולה זכריא תאמר, החי כיום בלונדון, ומחלץ מתוכה את ההיבטים הגנריים של צורות ההתנגדות בסוריה עוד מימי המאבק בשלטון העות'מאני, הבאים לידי ביטוי גם בכרזות התערוכה.

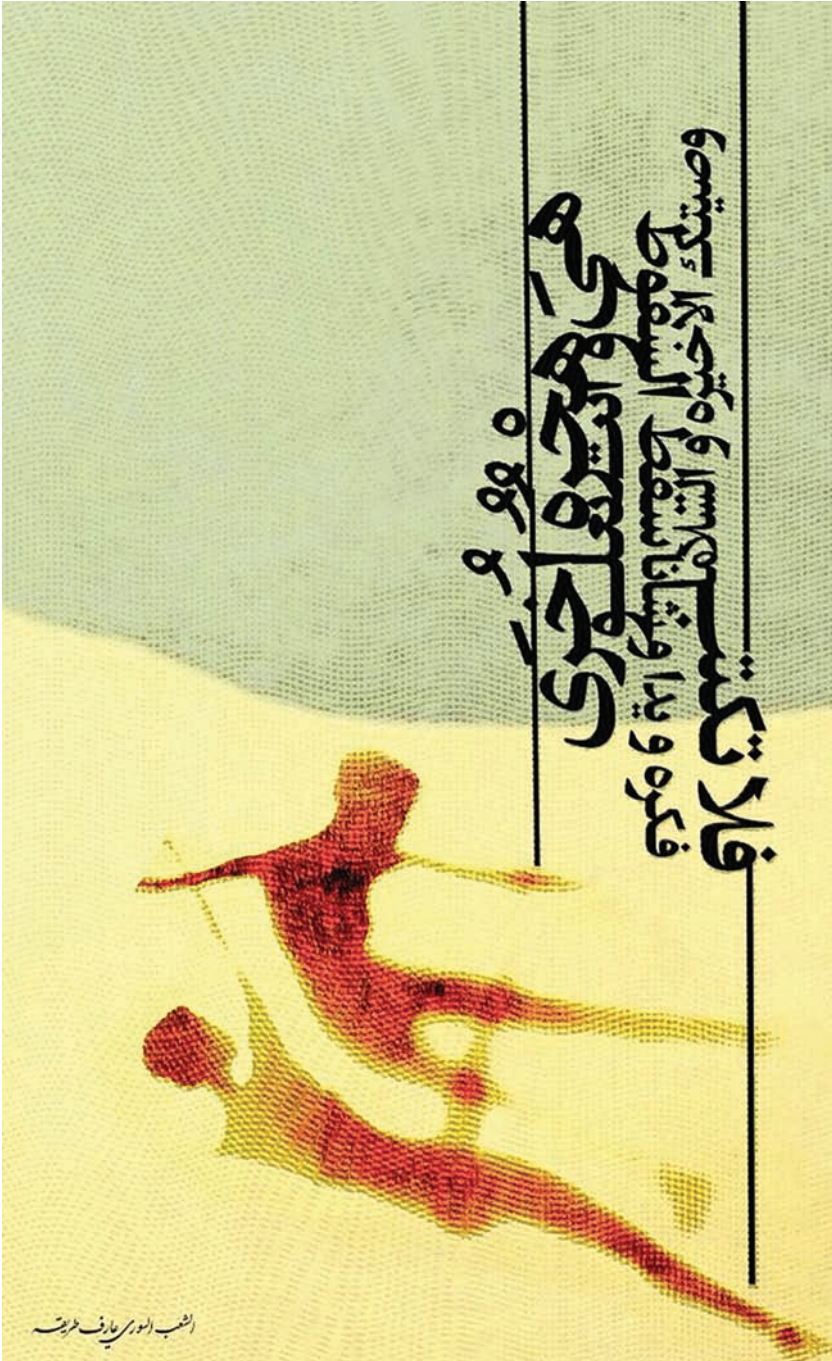
את אסופת המאמרים שבגיליון זה סוגר סיפור יפהפה (בתרגומו של אלון פרגמן), "הנמר ביום העשירי", מאת זכריא תאמר, שבו הוא מותח ביקורת נוקבת על משטר הדיכוי הסורי בלשון אלגורית, הפונה אל הפנטסטי והפיוטי.

ברצוננו להודות לעוזי רבי, ראש מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב, על שיתוף הפעולה ועל העזרה שהושיט לנו בהוצאת לאור של הגיליון. תודתנו שלוחה גם לניר בומס, שסייע לנו רבות בקידום הפרויקט, וכן להוצאת רסלינג (סדרת ושתי), שבאדיבותה מתפרסם סיפורו של זכריא תאמר בגיליון זה.

ד"ר דרור ק' לוי הוא ראש התוכנית לתואר שני בעיצוב משולב ומנהל אקדמי של הגלריה המחקרית במכון הטכנולוגי חולון.

זוהי הג'רה אחרת
אז התעלה בכתיבתך למרומי השגב
זאת צוואתי והיה שלום
(הג'רה: נדידה המציינת את ראשית הספירה האסלאמית)

No Human
All Too No Human
لا انسان، مفرط في لا انسانيته

اشب النور / ماريان مريش

לא אנושי, לא אנושי מדי
(פרפרזה על דברי ניטשה: "אנושי, אנושי מדי")

תנועת ההתקוממות הסורית – סיפורו של מאבק לצדק ולחירות

אייל זיסר

לכל אחת ממהפכות האביב הערבי – של מצרים, של תוניסיה ושל לוב ואף לתנועת ההתקוממות בסוריה – ייחודיות משלה. כל אחת מהן פרצה על רקע שונה ולכל אחת מהן גיבורים משלה. במצרים היו אלו צעיריה של כיכר תחריר, בלוב קואליציות של שבטים שיצאו נגד שלטונו של מועמר אל-קדאפי, ואילו בסוריה הייתה זו מחאת האיכרים, תושבי האזורים הכפריים והפריפריה.

אבל לכולן היה חוט מחבר אחד: ההתקוממות נגד הדיכוי וההשפלה שאותם כפה שלטון דיקטטורי רב שנים, ששלל מבני עמו את חירותם ובה בעת גם את התקווה לעתיד טוב יותר.

למרות האופי ההמוני שלבשו המחאות, גם במצרים וגם בסוריה, הייתה זו ביסודו של דבר מחאה ואף מהפכה שחוללו אנשים בודדים, שכל אחד מהם קיבל החלטה אישית משלו להצטרף למחאה וגם ליטול בה חלק פעיל. על אף מאות ההרוגים במצרים ורבות הקורבנות בסוריה, השתדלו המהפכנים להעניק לכל אחד מחללי המהפכה את מקומו ולטפח את זכרו. גיבורי המהפכה הם אפוא הבודדים שחוללו אותה ולא מנהיגים כריזמטיים, או המונים חסרי שם ופנים.

זהו, כך נדמה, אחד המאפיינים הבולטים של כרזות המהפכה. כרזות אלה מבקשות להבליט את האופי האינדיבידואלי שלה, לשקף את האדם הבודד – את הצעיר, האישה, הקשיש, הפלאח – שחברו יחדיו בקריאה לשינוי, לצדק ולחירות. הן גם מבליטות את אופייה העממי, שהרי אין מדובר בקרב בין שני צבאות, אלא בין צבא סדיר לבין איכרים נעדרי חימוש ונשק.

במהלך הקרבות בסוריה הפכו כמה מעריה של המדינה לסמלים להתנגדות ולמאבק. כך העיר דרעא, שבה פרצה ההתקוממות, וכך העיר חומץ על כמה מרבעיה, למשל באב עמרו. חלק מהכרזות מוקדש לסמלי המחאה הללו, שדי באיזכור שמם כדי לספר סיפור ומלואו.

ביסודו של דבר הכרזה כמעט אינה משמשת את המתקוממים בתוככי סוריה. קשה להפיק כרזות באזורי עימות, שחלקם נתונים עדיין לשליטתם של כוחות הצבא. תחת זאת בולט השימוש בסיסמאות או בציורים הנרשמים על הקירות, זאת לצד השימוש במדיה החדשה ובראשה האינטרנט והיוטיוב. כמו כן יש להביא בחשבון כי המחאה לבשה בחלקה אופי אסלאמי, המגביל כידוע את האמן לשימוש באותיות או במילים בלבד.

אבל דומה שדווקא המינוריות של הכרזות מבליטה מה שעולה גם מן המתרחש בשטח: אנרגיות, כוח רצון וחיוניות בלתי נדלים, המזינים את אש המאבק במדינה זה קרוב לשנתיים.

האביב הערבי מגיע לסוריה

במרס 2011 הגיע האביב הערבי אל סוריה. בן יום אחזה האש בכל רחבי המדינה וסוריה הוטלה למאבק פנימי, שראשיתו הייתה אמנם פעולות מחאה מוגבלות, אבל בהמשכו התפתחו מרי והתקוממות עממית, ולבסוף מלחמת אזרחים לכל דבר.

למרות יד הברזל שהפעיל המשטר הסורי למן הרגע הראשון לפרוץ ההתקוממות בסוריה, הוא כשל בניסיונו לדכא אותה. היא הלכה והתפשטה ואף העמיקה להכות שורש בקרב חלקים גדולים של החברה הסורית בכל אזורים של המדינה. עם זאת שרד המשטר הסורי את גליה הראשוניים של המחאה ושמר על לכידותו ועל אחיזתו במוסדות המדינה והצבא. התוצאה הייתה שקיעתה של סוריה בביצה טובענית של מאבק אלים ועקוב מדם, וחשוב יותר: מאבק בלא הכרעה. בצילו של מאבק זה הלכה החברה הסורית והתפרקה למרכיביה הבסיסיים על פי קווי שסע שהתקיימו בה עוד מן התקופה העות'מאנית, טרם כינונה של המדינה הסורית: חבלים גיאוגרפיים, עדות, שבטים ומשפחות. יותר מכך: סוריה הפכה גם לירת ג'יהאד, שאליה נהרו מתנדבים צעירים מכל רחבי העולם הערבי והמוסלמי להילחם במשטר הכפירה העלווי היושב בדמשק.

באחת הושלכה מדינה זו למציאות של חוסר יציבות ושל חוסר ודאות – מציאות שבישרה את חידושו של המאבק ההיסטורי על סוריה: מאבק פנימי על השליטה במדינה, ולצידו מאבק חיצוני על שליטה והשפעה בה בין כוחות אזוריים שונים, ובראשם מצד אחד איראן והחזבאללה, ומן הצד האחר העולם הערבי והסוני ובראשו מדינות ערב המתונות, בהנהגת ערב הסעודית, ולצידן גם תורכיה. מציאות זו אמרה, בכל הקשור לסוריה, חזרה לעבר, אל רבע המאה הראשונה לקיומה, אשר התאפיינה בחולשה מדינית, בחוסר יציבות פוליטית, בתהפוכות שלטוניות תכופות ובמעורבות זרה בענייניה של מדינה זו.¹

בדצמבר 2010 פרץ האביב הערבי, תחילה בתוניס וממנה התפשטה האש גם למצרים, ללב ולתימן. בתחילה נותרה סוריה צופה מן הצד במתרחש, ולכאורה נראה היה כי גל המהפכות הערביות עתיד לפסוח עליה. אבל את מהלך ההיסטוריה אי אפשר היה לעצור או לשנות. עם סיומה של תפילת יום השישי במסגדים ב-18 במרס 2011 החלו הפגנות בכמה ערים במדינה, ובהן חמאה (حمّاه), חלב ובניאס. בהפגנות נשמעה הקריאה לחירות (חוריה), שכן המפגינים נמנעו בשלב זה מלקרוא להפלת המשטר (אסקאט אל-ניזאם). קריאה העתידה להפוך לסימתן של ההפגנות בשלב מאוחר יותר. הפגנה גדולה התקיימה גם בעיר דרעא בסמוך למסגד הראשי בעיר, מסגד וואליד אל-עומרי. הפגנה זו, שבה נטלו חלק כמה אלפי בני אדם, יצאה עד מהרה מכלל שליטה, והמפגינים החלו לתקוף ואף להעלות באש מבני ציבור וממשל, ובהם גם משרדי מושל המחוז ובניין סניף מפלגת הבעת' בעיר. בהתנגשויות עם כוחות הביטחון הסורי נהרגו שני מפגינים, ולמחרת היום נהרגו עוד שלושה מפגינים בהלוויותיהם של הרוגי היום הראשון להפגנות.² מרגע זה לא ידעה עוד סוריה שקט.

1. עוד על אודות תולדותיה של סוריה ראו פטריק טיל, **סוריה, המאבק לצמרת**, תל אביב: מערכות, 1965. על אודות סוריה בהנהגתו של חאפז אל-אסד ראו פטריק טיל, **אסד של סוריה, המאבק על המזרח התיכון**, תל אביב: מערכות, 1995; משה מעוז, **אסד, הספינקס של דמשק, ביוגרפיה פוליטית**, תל אביב: הוצאת דביר, 1988; אייל זיסר, **סוריה של אסד, על פרשת דרכים**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999; אייל זיסר, **בשם האב, בשאר אל-אסד, שנים ראשונות בשלטון**, תל אביב: הוצאת הספרים של אוניברסיטת תל אביב, 2004.

2. ראו ערוץ הטלוויזיה אל-ג'זירה, 18, 19, 20 במרס 2011. ראו גם **תשרין (דמשק)**, 21 במרס 2011; **אל-חיאט (לונדון)**, 19, 21 במרס 2011.

היקפן של ההפגנות בסוריה בשלביה הראשונים של המחאה היה מצומצם ונטלו בהן חלק מאות ולכל היותר אלפי מפגינים, לעומת מאות האלפים והמיליונים שהפגינו בקהיר ובעריה האחרות של מצרים. חשוב יותר: בראשית דרכן היו ההפגנות מוגבלות לאזורי הפריפריה, ובתחילה לעיר דרעא שבדרומה של המדינה ולעיריות ולכפרים שסביב לה. דרעא היא בירתו של אזור החוראן, העני והנחשל באזוריה של סוריה. באזור זה שררו שיעורי אבטלה גבוהים והוא נפגע קשה מן הבצורת הממושכת שפקדה את סוריה בשנים האחרונות. מדרעא התפשט גל המחאה אל האזור הכפרי שסביב לדמשק, אל אזור הגזירה וכן אל מרכז המדינה, לערים חומץ וחקאא ולמרחב הכפרי שסביב להן. אל פאתי עיר הבירה דמשק, על מיליוני תושביה, הגיע גל ההפגנות רק כמה שבועות לאחר מכן.³

בהקשר זה ראוי להזכיר כי משטר הבעת' הסורי שירש בשאר אל-אסד מאביו היה תוצר מובהק של מהפך חברתי ופוליטי שחוללה בסוריה מהפכת הבעת' ב-8 במרס 1963, והוא היטיב לשקף את הסדר החברתי-כלכלי והפוליטי שנכון במדינה בעקבותיה. מהפכת הבעת' הביאה להיפוך הפירמידה השלטונית והסדר החברתי-כלכלי שהתקיים בסוריה עד אז. על מקומה של האליטה העירונית הסונית, ששלטה בחיים הפוליטיים ובחיי החברה והכלכלה זה מאות בשנים, באה קואליציה של כוחות פוליטיים וחברתיים עולים, שמקורם במגזרים דחויים ומקופחים בחברה הסורית עד לאותה עת – בני עדות המיעוטים ובני הכפר והפריפריה המשתייכים לעדה הסונית. מערך כוחות זה העניק אפוא למשטר הסורי את תמיכתו למן ראשית המאבקים שניהל נגד יריביו.⁴

ואולם בחלוף השנים, ובמיוחד מראשית שנות האלפיים, נראה היה כי המשטר הסורי חדל מלשקף את החברה הסורית ואף הפנה עורף לאוכלוסייה הסונית באזורי הכפר והפריפריה, שהייתה עד אז בשר מברו. במחציתו השנייה של העשור הראשון של שנות האלפיים ידעה סוריה בצורת מן הקשות שידעה המדינה מעודה. פגיעתה של הבצורת הייתה קשה במיוחד בחבלים הצפון-מזרחיים של המדינה, באזור הגזירה, ובדרום המדינה, ובמיוחד באזור החוראן, ובמרכזו העיר דרעא. נוסף על כך נפגעו אזורים אלו ממדיניותה הכלכלית של ממשלת סוריה, שביקשה לשנות את פניו של המשק הסורי ולהעבירו מפסים של כלכלה סוציאליסטית ל"כלכלת שוק חברתית", המבקשת להיפתח לכלכלה העולמית ולעודד השקעות זרות ואת פעילות המגזר הפרטי במדינה. מכל זה עולה כי בעשור הראשון של שנות האלפיים שמר אמנם המשטר הסורי על תדמית של חסינות ואיתנות, אבל בפועל הוצר בסיס התמיכה העממית הנרחבת בקרב בני הכפר והפריפריה המשתייכים לעדה הסונית.⁵

ממחאה למהפכה וממהפכה למלחמת אזרחים

בניגוד למדינות ערביות אחרות, דוגמת תוניסיה או מצרים, שבהן הוכרעה המערכה מיד לאחר שפרצו ההפגנות הראשונות ברחובות הערים הגדולות, קהיר או תוניס, ואף בניגוד ללב או תימן, שבהן התפשטה האש במהירות ואחזה בכל רחבי המדינה, בסוריה התחולל

3. על אודות הרקע החברתי-כלכלי למהומות בסוריה ראו, EIU (Economist Intelligence Unit), *Syria – Country Report*, April 2011. ראו גם Alan George, *Syria, Neither Bread nor Freedom*, London: Zed Books, 2003.

4. ראו עוד Hanna Batatu, *Syria's Peasantry, the Descendants of its Lesser Rural Notables and their Politics*, Princeton: Princeton University Press, 1999, pp. 178-180.

5. Eyal Zisser, *Decision Making in Assad's Syria*, Washington: Washington Institute for Near East Policy, 1998, pp. 17-27.

ראו, Eyal Zisser, "The Renewal of the 'Struggle for Syria': The Rise and Fall of the Ba'ath Party," *Sharqiyya* (fall 2011), pp. 21-29.

תהליך איטי והדרגתי, שידע עליות ומורדות ודן את המדינה ואת תושביה למאבק עיקש וממושך, עקוב מדם. ואכן, קשה להצביע על אירוע דרמטי אחד שבישר על תפנית במהלכה של האינתפאדה הסורית, או אף על מעבר משלב אחד למשנהו. הייתה זו אפוא שקיעה איטית ומתמשכת של סוריה אל תוך ביצה טובענית שממנה התקשתה להיחלץ. כך הפכו הפגנות ספורדיות, חשוכות ומשמעותיות לכשלעצמן אך מוגבלות בהיקפן ובעוצמתן, למחאה עממית נרחבת, וזו הפכה בתורה למאבק אלים וחסר פשרות בין המשטר למתנגדיו, עד שבסופו של דבר מצאו הסורים את עצמם נתונים במלחמת אזרחים עקובה מדם.

בהתפתחותה של ההתקוממות במדינה אפשר להצביע על שלושה שלבים מרכזיים:

השלב הראשון של ההתקוממות, בחודשיה הראשונים: **מחאת האיכרים בפריפריה**. בשלב זה התחוללו הפגנות המונים ביישובים בפריפריה ובאזורי הכפר במדינה, אך גם בכמה מן הערים הגדולות. הפגנות אלו נפסקו כמעט לגמרי נוכח השימוש המסיבי ואף הברוטלי שעשה המשטר הסורי בצבא כדי לדכא אותן בכוח הזרוע.

השלב השני, החל בקיץ שנת 2011: **ממחאה למרי עממי**. שלב זה התאפיין בהתרחבות המחאה לערי הביניים במרכז המדינה, הקאדה וחומץ, ואף לפאתי הערים הגדולות, דמשק והקֶלֶב. במקביל לבשה המחאה אופי חמוש ואלים, שהתבטא בפעילותן של קבוצות חמושות, מדון של עריקים מן הצבא ומדון של כפריים, שהחלו פועלות – לרוב על בסיס מקומי ובלא רציפות – נגד מטרות מבודדות של המשטר הסורי כמו מחסומים ונקודות ביקורת, תחנות משטרה ובסיסי צבא.⁶

השלב השלישי, מאז אביב 2012: **ממרי עממי למלחמת אזרחים**. כוחם של המורדים הלך והתעצם והגיע באמצע שנת 2012 לרבבות חמושים בכל רחבי המדינה, אף כי לא תמיד תחת הנהגה או פיקוד מאוחדים. אלו השתלטו על חלקים גדולים של אזורי הכפר בסוריה, בעיקר במזרח המדינה (אזור הגזירה), בצפונה (אדליב והקֶלֶב), באזורי חומץ והקאדה, באזור הכפרי של דמשק ובחוראן. כוחות חמושים אלו החלו תוקפים באופן שיטתי את יחידות הצבא הסורי הערוכות באזורים אלו ואף ניסו להשתלט על המרכזים העירוניים הגדולים, בשלהי שנת 2011 על חומץ, ומאוחר יותר, מחודש יולי 2012 ואילך, על שתי הערים הגדולות במדינה, דמשק והקֶלֶב. ועם זאת הצליח הצבא הסורי למנוע את השתלטות המורדים על חומץ, אף שלא עלה בידו להשליט את מרותו על כל העיר. מאוחר יותר עלה בידי הצבא לדחוק את רגלי המורדים מדמשק ואף מחלקים של הקֶלֶב. בעובדה זו יש כדי להעיד כי צבא המורדים, המכונה "הצבא הסורי החופשי" (אלֶגִיש אל-סורי אל-חֶר) נמצא רק בראשית דרכו והיה מורכב מקבוצות חמושות, בחלקן של עריקים מן הצבא, שאינן מסוגלות עדיין לנהל מערכה צבאית מתואמת ורחבת היקף; כל שידן משגת אינו אלא תקיפות נקודתיות ומקומיות של מטרות מוגבלות. המורדים נעדרו אפוא יכולת הכרעה, אך בה בעת התקשה המשטר לדכא את אש המרי וזו פרצה שוב ושוב.

המאבק בסוריה הפך אפוא למלחמת התשה, שבה יוכרו כמנצח מי שישרוד את המאבקים ויוכל ליריבו. למורדים היה יתרון מובנה: הם התאפיינו בדחף עז לשינוי ובתאוות נקמה, והם הצד שאין לו מה להפסיד. עם זאת ראוי להזכיר כי האופוזיציה הסורית לא הייתה

⁶. ראו גם Foad Ajami, *The Syrian Comment*, www.Joshualandis.com/blog, 18, 19, 23 February, 18, 19 July 2012.
Syrian Rebellion, Stanford: Stanford University, 2012.

⁷. ערך הטלוויזיה אל-ג'זירה, 18, 19 ביולי 2012, רויטרס, 19 ביולי 2012, אל-חיאת (לונדון), 13 באוגוסט 2012.

אלא מקבץ של זרמים וכוחות המתקשים לאחד שורות ולהצמיח הנהגה מדינית וצבאית מוסכמת על הכול. בשטח עצמו פעלו קבוצות חמושות, שנהגו אמנם מגיבוי מסוים של האוכלוסייה הכפרית וזו שברובעי העוני בשולי הערים הגדולות, אך סבלו ממחסור בנשק כבד ומתקדם, נעדרו מיומנות צבאית ותשתית לוגיסטית, ובעיקר חסרו פיקוד צבאי מיומן ומתואם. מנגד נלחם המשטר הסורי על חייו, תוך שהוא נעזר בבסיס החברתי שהוסיף לעמוד לצידו. למרכיביו של המשטר, החל בנשיא ועד אחרון חייליו, ובמיוחד אלו שבאו מקרב העדה העלווית, היה ברור מה עשויה להיות משמעותה של תבוסה בקרב זה.⁸

לסיכום, ארבעים שנות שלטונה של משפחת אסד התאפיינו ביציבות שלטונית, שבחסותה הפכה סוריה למדינה איתנה ורבת עוצמה. כל זה ירד באחת לטמיון, יהיה עתידו של המשטר הסורי אשר יהיה – בין אם ישרוד על חוד כידוני הצבא ובין אם יפול ואת מקומו יתפוס סדר פוליטי חדש – דומה כי סוריה עתידה לסגת אל העבר, אל מציאות דמוית זו ששררה בה בשנות הארבעים והחמישים, עת נשלטה בידי משטר חלש, הנשען בעיקרו על היסוד הסוני העירוני בחברה הסורית, המשתייך למשפחות הנכבדים והבורגנות והמקיים שליטה רופפת על אזורי הפריפריה ועל מרחבי המחיה של העדות השונות במדינה: העלווים ברצועת החוף, הדרוזים בהר הדרוזים והכורדים באזור הגזירה. בשנים אלה של ראשית העצמאות הסורית לא התגבשו עדיין מרכיבי היסוד של החברה והמדינה ליישות שלמה ומאוחדת, והייתה זו תקופה שהתאפיינה במאבק בלתי פוסק על דרכה וזהותה של המדינה ועל השליטה בה, מאבק שבו ממלאים תפקיד כוחות חיצוניים, ההופכים את סוריה לזירת מאבק אזורית ובינלאומית.⁹

פרופ' אייל זיסר הוא דקאן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב ומרצה בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה.

---

8. ראו Aaron Lund, "Holy Warriors, A field Guide to Syria's Jihadi Groups," *Argument*, 15 October 2012. ראו גם אל-קודס אל-ערבי (לונדון), 1 באוקטובר 2012.
9. ראו Eyal Zisser, "The 'Struggle for Syria': Return to the Past?," *Mediterranean Politics*, Vol. 17, No.1 (2012), pp. 105-110.

דעם רוצה להפיל את המשטר

ثورته

מדפכה

החופש של הזולת הוא חלק בלתי נפרד מחירותי

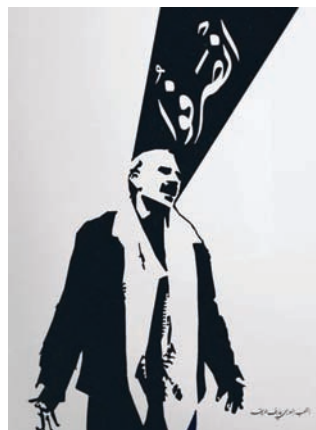
העם הסורי יודע את דרכו – תערוכת כרזות של תנועת ההתקוממות הסורית¹

יעל אילת ון-אסן

“יאללה, הסתלק בשאר, / איבדת את זכויותיך. / יאללה, הסתלק בשאר, / אתה לא אחד מאיתנו, / אתה נגיף, בשאר, / לך תודיין, אתה ותומכייך. / אתה משקר, בשאר, / גורלך נגזר. ארוך אתה, / החירות קרובה / יאללה, הסתלק בשאר!”²

הכרזות והסרטים המוצגים בתערוכה זו לקוחים ממאגר של חומרים חזותיים שיצרה קבוצת אקטיביסטים סוריים, המופץ באמצעות רשת האינטרנט. הקבוצה, הקוראת לעצמה **העם הסורי יודע את דרכו**, פועלת מאז תחילת ההתקוממות בסוריה, והיא כוללת אזרחים וגולים הפועלים בתוך סוריה ומחוצה לה. אל פעילות הקבוצה התוודעתי בקיץ 2012, במסגרת פסטיבל ארס אלקטרוניקה, המתקיים מדי שנה בעיר לינץ שבאוסטריה ומוקדש לקשר בין אמנות, טכנולוגיה וחברה. קבוצת **העם הסורי יודע את דרכו** זכתה בשנה היא בפרס היוקרתי של הפסטיבל בקטגוריה “קהילות דיגיטליות”, שהוענק במהלך ערב גאלה שבו נכחו נכבדי העיר לינץ, שרים ופקידי ממשלה בכירים, אמנים, אוצרים ומבקרים מרחבי העולם. נציגת הקבוצה הסורית התקבלה בתשואות רמות במעמד זה, כביטוי להזדהות הקהל עם המורדים הסוריים הנלחמים במשטרו של אסד ולהערכה על אומץ ליבם לנוכח מדיניות הדיכוי האלימה של המשטר.³

תערוכה זו מציעה להמיר את המבט הדיכוטומי המקובל לגבי המציאות הפוליטית בסוריה במבט המושתת על מפגש עם קולם של נושאי המחאה, ולהימנע מ“לספר את סיפור ההתקוממות” המתרחשת בסוריה בפרט, ובעולם הערבי בכלל, דרך הפרספקטיבה הצרה של ערכי הדמוקרטיה והליברליזם בעולם המערבי. ההצעה למבט אחר על המתרחש בסוריה מתאפשרת בשל אופיין הייחודי של הכרזות, שאינן נשענות על מספר מצומצם של סיסמאות על מנת להשריש מסרים ממוקדים, אלא מעמידות קשרי גומלין בין יוצריהן לנמעניהן. אך ההצעה למבט אחר, שבא לידי ביטוי בעיצוב התערוכה, קשורה גם בהכרה במגבלות היכולת לשקף ידע ממשי לגבי המתרחש בסוריה. מבט זה, גם אם יושתת על עיון מעמיק, יהיה תמיד מרוחק וחלקי, ויהווה תמיד רפלקציה על המרחב שבו הוא נצפה.

הסתלק

1. אני מודה לפרופ' נאסר בסל על העזרה הרבה שהושיט לי בפענוח הכרזות ועל הערותיו המחכימות והמעשירות.
2. תרגומו של קטע זה משירו של אברהים קושו לקוח מכתבתו של נעם בן-זאב, “המחאה המוזיקלית שהמשטר בסוריה רוצה להפסיק”, **הארץ** 11.7.2011: <http://www.haaretz.co.il/gallery/1.1180007>.
3. אינני מתכוונת לערער על חשיבותו של המעמד בפסטיבל זה, שתרום להעלאת פעילותן של קבוצות אקטיביסטיות מרחבי תבל על סדר היום הבינלאומי. עם זאת אפשר גם לראות בו ביטוי למבט האידנולוגי (patronizing) של העולם המערבי על המתרחש בחלקים אחרים של העולם.

העם הסורי יודע את דרכו – פעילות הקבוצה

הקבוצה העם הסורי יודע את דרכו פועלת במחתרת בסוריה ומחוצה לה, וחבריה מתקשרים זה עם זה בעיקר באמצעות האינטרנט. החומרים מופצים בדואר האלקטרוני, בפייסבוק,⁴ בבלוג⁵ ובאתר שיתוף התמונות פליקר,⁶ שבו מאוגדות הכרזות תחת שם קוד שאינו ניתן לזיהוי, כדי למנוע מן השלטונות להתחקות אחר עקבות יוצריהן. חברי הקבוצה נמצאים בקשר ישיר עם הפעילים בשטח, וחלקם פועלים בו ברציפות. לעתים הם לוקחים חלק בהפצתן של הכרזות כצירי קיר (גרפיטי), או בהדפסתן לקראת השימוש בהן בהפגנות. המשטר בסוריה ער לכוחם של ביטויי מחאה אמנותיים אלה ומנסה לדכא אותם בכל דרך אפשרית. בחודש יולי 2011 נחטף, עונה ונרצח בידי השלטונות הזמר אברהים קשוש, שהיה לאחד מסמלי ההתקוממות ושיריו מלווים את ההפגנות ברחבי המדינה עד היום. תצלום גווייטו בגרון משוסף, כפעולת השתקה סימבולית של מי שנחשב לקולה של ההתקוממות, הופץ ברחבי סוריה. חודש אחד קודם לכן נעצר המוסיקאי הסורי ואאל אדהם אלקאק בגבול סוריה-לבנון, ומאו נותק הקשר עמו.⁷ בדצמבר באותה שנה נעצרה, באשמה של תעמולה ופרסום שקרים, רזאן חזאווי, בלוגרית סורית הפעילה בתנועת ההתנגדות, כאשר ניסתה לחצות את הגבול לירדן.

כרזות פוליטיות שימשו מאז ומתמיד שופר תעמולתי בידי השלטונות, בין במדינות ליברליות ודמוקרטיות ובין במדינות אוטוריטריות (גם משטרים אוטוריטריים מעוניינים בדעת קהל חיובית, לשם מיתון או מניעת פעילויות אופוזיציוניות). בשני המקרים מתווכים השלטונות את המסרים שאותם הם רוצים להעביר באמצעים רטוריים, בין על ידי סימנים חזותיים ובין על ידי נרטיבים מילוליים, כדי לייצר לכידות חברתית ולהחדיר באזרחים מוטיבציה ליטול חלק בחיי המדינה.⁸ בחיבורו על האידיאולוגיה ומנגנוני המדינה האידיאולוגיים⁹ הצביע לואי אלתוסר על המנגנונים שבאמצעותם שומר השלטון על הסדר החברתי. נוסף על מה שהגדיר כ"מנגנוני מדינה דכאניים" כגון המשטרה, בתי המשפט, בתי הסוהר, הצבא ודומיהם, המפעילים כוח וכפייה ישירים, פועלים לדבריו גם "מנגנוני המדינה האידיאולוגיים", המשיגים את ציטתו של האזרח בעקיפין ובמוסווה, באמצעות יצירתן של סיטואציות שבהן משוכנע הסובייקט כי בחירותיו נעשות מרצונו החופשי, בעוד שבפועל הן מוכונות על ידי המדינה ו/או החברה. מנגנונים אידיאולוגיים אלה הם מוסדות כגון הדת, מערכת החינוך, התא המשפחתי, המערכת הפוליטית, ארגוני העובדים והתקשורת, וגם הכרזות מטעם השלטונות בכלל זה.

⁴ <https://www.facebook.com/syrian.Intifada>

⁵ <http://sha3b3aref.blogspot.com>

⁶ <http://www.flickr.com/photos/3aref/>

⁷ <http://maki.org.il/he/culture/128-articles/11800-2011-07-11-18-18-59>

⁸ Hobsbawm, Eric, "Inventing Tradition," in *The Invention of Tradition*, Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), Cambridge, Mass., 1983, pp. 1-14.

⁹ לואי אלתוסר, *על האידיאולוגיה ומנגנוני המדינה האידיאולוגיים*, תרגום: אריאלה אולאי, תל אביב: רסלינג, 2003.

כרזות של תנועות התנגדות לשלטון אמורות לחשוף את המנגנון האידיאולוגי הזה, לבטל את כוחו המוסווה ולאפשר תאימות בין האינטרסים של המוענים והנמענים שלהן. ולטר בנימין, במסתו המפורסמת "יצירת האמנות בעידן השתוק הטכני",¹⁰ מתייחס לאובדן ההילה של יצירת האמנות בהקשרים הפוליטיים-חברתיים. לדבריו, במקביל לאפשרות של הפיכת האמנות למגויסת באמצעות מנגנוני השלטון שאותם תיאר אלטוסר, בתהליך שאותו הוא מכנה "האסתטיזציה של הפוליטי", קיימת אפשרות נוספת. באמצעות "הפוליטיזציה של האסתטי" יכולה האמנות לעורר את החושים ולהפוך את הצופה לאדם חושב, וכך להמריצו להשתתף במהלכים הפוליטיים.

את האופן שבו מגדירים חברי הקבוצה הסורית את פעילותם אפשר לקשור לתכלית זו שאליה מתייחס בנימין. בטקסט שכתבו לרגל זכייתם בפרס ב"ארס אלקטרוניקה"¹¹ הם מגדירים את מטרת פעילותם כ"יצירת השראה להתקוממות הסורית". הכרזות מכוונות ל"קהל השקט", שיחסו למחאה לא הוכרע עדיין, בהציען נקודות מבט פוליטיות על האירועים המתרחשים בסוריה וגם בהקשרים רחבים יותר. חברי הקבוצה מבקשים להביע בכרזות אלה מחשבות ורעיונות חברתיים חדשים, שיאגדו את הפלגים השונים במטרה ליצור את "סוריה העתידית". בחירתם לתקשר באמצעות המדיה החדשה אינה רק טכנית, אלא נובעת לדבריהם מהיותה מדיה צעירה ועצמאית, שביכולתה להשמיע את קולה במרחב הציבורי:

"אנו עושים זאת באמצעות אמנות מודרנית וטכנולוגיה, בצורה פשוטה וישירה, שכל אחד יוכל להבין אותה. עבודתנו מושפעת מצד אחד מן האקטיביסטים בשטח, ומצד שני אנו תומכים בהם באמצעות רעיונות פרקטיים ומחשבות תיאורטיות על חיי היומיום שלהם. אנחנו מנסים להציג את עבודות האמנות שלנו באופן שיקרב אותן לרחוב וירחיקן מאמנות הסלון. לשם כך אנחנו משתמשים באלמנטים מן הפולקלור והשפה הסוריים ומעצבים אותם בפשטות המשקפת את המסורת האנושית, שאותה אנו מעדיפים על פני השימוש בטקסטים מורכבים. אנו מִפְשְׁטים את הרעיונות הפוליטיים הסבוכים באמצעות עיבודם למשפטים קצרים, לעתים גם בהומור. עם זאת אנחנו מקפידים לשמור על מימד של עומק ומנסים להימנע ממסרים שטוחים".¹²

בקטלוג לתערוכה של כרזות המבוססות על דיוקנאות פוליטיים, שהוצגה במוזיאון ההיסטורי בציריך בשנת 2009, מציעה האוצרת, בטינה ריכטר, לראות בכרזה צורה של אנתרופולוגיה ויוזאלית,

10. ולטר בנימין, **יצירת האמנות בעידן השתוק הטכני**, תרגום: שמעון ברמן, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1983.

11. "Syrian People Know Their Way," in *Prix Ars Electronica, Cyberarts 2012*, Hannes Leopoldsdeder, Christine Schopf, Gertfried Stocker, Hatje Cantz (eds.), 2012, pp. 204-207.

12. שם, עמ' 206.

המשקפת תהליכים חברתיים, פוליטיים ופסיכולוגיים. כרזות הנוצרות כתגובת נגד למשטרים קיימים המשתמשים בכוח, מייצגות במקרים רבים גישות יצירתיות לצורה ולתוכן, ולפיכך הן מהוות זירה לבחינת כוחו של האסתטי.¹³ בהתייחסותם לכרזות מצביעים חברי הקבוצה הסורית על כך שעבודותיהם מבוססות על עירוב סגנוני באמצעות שימוש בדימויים מוכרים מתולדות האמנות המערבית כמצע לכרזות שבהן משולבת קליגרפיה ערבית. מטרתה של בחירה זו, לדבריהם, היא להראות את הממדים ההומניסטיים של ההתקוממות,¹⁴ ובמקביל לתת ביטוי לנושאים המעסיקים את "האנשים ברחוב". הבחירות הגרפיות של העבודות מקורן באמונה כי "השימוש באמנות וביופי יכול להוביל את האנשים לבחור בפעילות של שלום על בסיס הניסיון ההיסטורי". לתפיסתם הבחירה באמנות המושתתת על ממדים אסתטיים, המספקים רעיונות פרקטיים לבני העם הסורי, משקפת את תמיכתם במחאה בלתי אלימה היוצאת נגד המשטר.¹⁵

التصميم: علي بن فاطمة

די לדיכוי

التصميم: محمد دة

לא נרים דבר זולת קולנו מהפכה בדרכי שלום

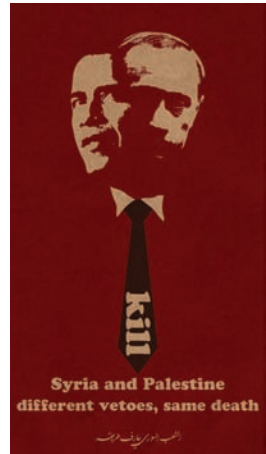

التصميم: يوسف زيت

חירות

דיאלקטיקה של ניגודים

הכרזות המוצגות במסגרת התערוכה הן מגוונות ביותר, גם מבחינת נושאיהן וגם מבחינת אופיין ומקורותיהן החזותיים והטקסטואליים, ויוצריהן בקיאים הן בתרבות הערבית והן בתרבות החזותית של המערב. אפשר לזהות בהן השפעות של עולמות תרבותיים ושל אמנים ומעצבים שפעלו במרחבים גיאוגרפיים ותרבותיים שונים: קליגרפיה אסלאמית מסורתית, טיפוגרפיה ערבית עכשווית, ציוריו של גויה על מאבק העם הספרדי בכוחותיו של נפוליאון בראשית המאה ה-19, כרזות סוציאליסטיות של מהפכת אוקטובר ברוסיה, כרזות של המעצב ג'ון הרטפילד (John Heartfield) מימי מלחמת העולם השנייה ושל מעצבים עכשוויים כדוגמת שפרד פיירי (Shepard Fairey) ואמן הגרפיטי האמריקאי בנקסי (Banksy). גם במישור הטקסטואלי יש בהן גיוון רב: כרזות עם סיסמאות פוליטיות עכשוויות לצד ציטוטים

סוריה ופלסטין הצבעות-וטו רבות - המוות הוא אחד

13. Betina Richter, *Posters Collections, Head to Head – Political Posters*, Museum für Gestaltung, Zürich, Baden: Lars Müller Publishers, 2009, p. 7.
 14. מעניינת בהקשר זה הויקה המפורשת שהם יוצרים בין הערכים ההומאניים לבין המערב, אף כי בכרזות אלה מוטמע שיח פוסט-קולוניאלי מובהק.
 15. Betina Richter, *Posters Collections, Head to Head – Political Posters*, p. 207.

מן הקוראן, מן ההגות הערבית של המאה ה-19 (עבד אל-רחמן אל-פֶּאֶבְבִּי) או מן השירה הערבית בת ימינו (מחמוד דרוויש, ניזאר קבאני). את התכנים המופיעים בהן אפשר להבין רק באמצעות היכרות עם השפה והתרבות הערבית לרבידה השונים. בהבדלים בין הכרוזות אפשר אמנם לראות פועל יוצא של הנסיבות וההקשרים השונים שאליהם הן מתייחסות, אך מעבר להטרוגניות בעיצוב הכרוזות ובטקסטים המופיעים בהן, אפשר להבחין, כפי שאראה בהמשך, בניגודים שבמסריהן האידיאולוגיים: הטפה לחוסר אלימות מזה, תוך שימוש בשפה ויזואלית המאפיינת תעמולה של משטרים פאשיסטיים מזה; התייחסות לאידאה של אחדות העם וריבונותו אל מול התייחסות פרטיקולרית לקבוצות אתניות ולאזורים שונים בסוריה; דיבור על התקוממות אזרחית והעמדת נשים חשופות שיער בראשה, ובמקביל שילובם של תכנים דתיים ושימוש בלשון הקוראן; דיבור על שלום מצד אחד, ועל מלחמת הקרבה עד מוות מצד שני.

النظام السوري: لا قيمة للإنسان هنا. فادفنوا موتكم واصمتوا

המשטר הסורי: כאן אין ערך לאדם. קברו את מתיכם ושתקו

אנחנו העם

סלבו ז'יז'ק, במאמרו "Design as an Ideological State Apparatus"¹⁶, מתייחס לפעולת העיצוב במונחים פרוידיאניים. לדבריו עיצוב של מוצר יכול להעלות על פני השטח את הפנטזיה הלא-מודעת המהווה את הגורם המפתה אותנו לרכוש אותו (אם ברמה החומרית ואם ברמה האידיאולוגית). הוא גורס כי הפנטזיה מתפקדת באופן המזכיר את "הסכמטיות הטרנסצנדנטלית"¹⁷ של קאנט, ואין לראות במימושה "פעולה הזויה". כלומר, הפנטזיה המכוננת את התשוקה שלנו מייצרת את הקואורדינטות שלה ומלמדת אותנו באמצעותן כיצד להשתוקק לדברים. הפנטזיה היא אפוא מצב "שבו הסובייקט נוכח בדרך כלשהי במדומיין שלו"¹⁸.

16. Slavoj Žižek, "Design as an Ideological Apparatus"; <http://www.icograda.org/feature/current/articles274.htm>.

17. הסכימות הטרנסצנדנטליות של קאנט אינן מתייחסות למושגים אמפיריים או מתימטיים, כי אם מקשרות בין מושגים טהורים של ההכרה לבין המופע הפנומנלי של האובייקטים. Stephen Körner, *Kant*, Baltimore: Pelican/Penguin Books, 1955, p. 72.

18. ראו: דרור ק' לוי, *מוזמן למרחב ולהיפך - שש מסות בביקורת התרבות*, תל אביב: רסלינג, 2011, עמ' 64-65, 181.

היא מעמידה סכמה שעל פיה יכולים אובייקטים פוזיטיביים מסוימים לתפקד כאובייקטים של תשוקה כאשר הם ממלאים את החללים הריקים, הנפתחים באמצעות המבנה הסימבולי הפורמלי. מכאן שתפקידו של המעצב הוא לחשוף בפני הצרכן את הגורם המניע את תשוקתו שהוא אינה מודע לה. הוא מדגים זאת באמצעות האופן שבו מתייחסת הפנטזיה לאנטגוניזם המושרש במבנים אידיאולוגיים. אחת הדוגמאות שהוא מביא כדי לבסס את טיעונו היא של שני מבנים אדריכליים ששימשו את המטות המקומיים של המפלגה הפאשיסטית באיטליה (Casa del Fascio), המייצגים גישות אדריכליות מנוגדות. הבניין האחד הוא פרי תכנונו של אדולפו קופֶדֶה (Adolfo Coppedè, 1928), שאפשר לראותו כפסטיש ניאואימפריאלי, והשני הוא בית הזכוכית שתכנן ג'וזֶפֶה טֶרַאנִי (Giuseppe Teragni, 1934-36), מבנה מודרניסטי לכל דבר. זיזק טוען כי מבנים אלה משקפים את הניגוד האינהרנטי הטבוע באידיאולוגיה הפאשיסטית, המצדדת בו זמנית בשיבה אל השיטה הקורפורטיבית הטרום-מודרנית, שעיקרה שאיפה להחזרתה של איטליה לתפארת העבר, ובמקביל היא מבקשת לגייס את כל הכוחות החברתיים ולהעמידם לשירות המודרניזציה המהירה, המושתתת על מחיקתו של העבר למען החדש. הוא גורס כי התגלמות האידיאולוגיה בחומריות החיצונית עושה את האנטגוניזם האינהרנטי לבעל נראות, ושמבנה אידיאולוגי, אם עליו לתפקד בצורה "נורמלית", חייב להביע את האנטגוניזם הטבוע בו בחיצוניות של קיומו החומרי.

כפי שאראה בהמשך, הכרזות המוצגות בתערוכה חושפות, באמצעות ההיפוכים הדיאלקטיים המיוצגים בהן, את האידיאולוגיות הגליוניות והסמויות העומדות בבסיס תנועות ההתנגדות הסורית. ניגודים אלו משקפים מציאות מרובת סתירות מעצם הווייתה, שמקורה במבנה החברתי, הפוליטי, הדתי והתרבותי של סוריה.

העם הסורי יודע את דרכו – מהו העם הסורי?

בהקשר זה אפשר לראות בשם הקבוצה "העם הסורי יודע את דרכו" את אחד הביטויים המרכזיים לניגודים הדיאלקטיים המאפיינים את הכרזות שאותן היא מפיצה. ההתקוממות הסורית ממוקדת בניסיון התכליתי למוטט את שלטונו של בשאר אל אסד, אך השם שבו בחרו חברי הקבוצה משקף גם את התהייה על טיבו של העם הסורי. זהו עם מפולג ומשוטע, מורכב מפלגים ומשבטים שונים, המונעים על ידי כוחות פוליטיים רבי עוצמה בתוך סוריה ומחוצה לה. אל מול ההתייחסות אל העם הסורי כעם ריבוני נשאלת השאלה כיצד אפשר לייצג אותו באמצעים חזותיים. בכרזה שלפנינו אפשר לראות רפלקציה על המרחב הפוליטי שאליו מתייחסת הקבוצה ושבתוכו היא פועלת. ה"עם" מופיע בה כדמות אנונימית של גבר צעיר ולצווארו כאפיה, שגבו מופנה אלינו והוא כותב בערבית את המילים "העם הסורי יודע

העם הסורי יודע את...

את דרכו". התוויית הדרך נעשית באמצעות הכתיבה כסוג של "מעשה דיבור" (speech act) המכונן מציאות¹⁹ – פעולה האמורה להביא בסופו של דבר לשינוי המצב הפוליטי במדינה ולהגדרה מחודשת של העם הסורי את עצמו.

במאמרו "ריבונות העם" שהתפרסם במפתח, כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית של מרכז מינרבה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב,²⁰ מציג דני פילק את מורכבותו של מושג זה בעידן הנוכחי. אף על פי ש"ריבונות העם" עודנה נוכחת כמושג בשיח העכשווי ביחס לכמה מקומות בעולם, אין לה כיום אותה חשיבות בשיח הפוליטי שהייתה נחלתה במאבקים הדמוקרטיים החל במאה ה-17 ועד למאבקים האנטי קולוניאליסטיים של המאה ה-20. במהותו של מושג זה קיים מתח פנימי, הבא לידי ביטוי בשני היבטים עיקריים. האחד הוא המתח בין האחידות והריבוי המיוחסים למושג העם, הנובעים מעצם הגדרתו כישות מאחדת הבנויה מסובייקטים רבים, והשני הוא המתח הקשור לריבוי המשמעויות המקשרות מושג זה עם תפיסת האומה כולה, עם מושג ההמון (ה-plebs ברומא העתיקה), או עם יחידות אתנו-תרבותיות.

פילק מציע התייחסות חדשה למושג "ריבונות העם" שיהיה רלוונטי למציאות הפוליטית של המאה ה-21, למרות הפיצול הגדול שבה, הנובע בין היתר מתהליכי הגלובליזציה, מצמיחתן של זהויות המושתתות על עמדות סובייקט שונות, ומתהליכים של דה-קולוניאליזציה והגירה, המאפיינים אזורים שונים בעולם.²¹ הוא מציע לחשוב על הקהילה הפוליטית כמושגים של "טבעת מוביוס" (Moebius strip), שלמרות שיש לה גבולות ברורים, הרידה בעת ובעונה אחת אינסופית, כמוה כעם המתפקד כקהילה פוליטית בתוך גבולות מוגדרים, שאפשר תיאורטית לייצבו במספר בלתי מוגבל של דרכים. אפשרות זאת מתקיימת הן על ידי הופעת אופני חיבור שונים בין "עמדות סובייקט" שונות והן באמצעות הכלת קבוצות חדשות, שאינן מוגדרות במארגים החברתיים והפוליטיים הקיימים. האתגר הוא לתרגם תהליך זה למנגנונים מוסדיים, שיבטיחו את מימושו ויאפשרו את התנהלותה התקינה של המדינה. לטענתו, בנייתו מחדש של המושג ריבונות עממית מחייבת "אפקט מטונימי" כפול, סמלי ופוליטי, שיחזיר את המשמעות האטימולוגית המקורית לרעיון שעליו מושתת ייצוג העם: המסמן "עם" מושתת על הסימן המצביע על קבוצה מודרת, אך מתייחס למכלול. לדבריו "תפיסה מכילה של ריבונות העם אפשרית רק אם הפעילות הפוליטית מבקשת לחדש באופן מתמיד את האפקט המטונימי, כך שהדמוס במובנו האטימולוגי המקורי (העניים, העמך) יהפוך פעם אחר פעם למייצג של הכלל".²²

19. גישה בתחום הפילוסופיה של הלשון שניסח ג'ון אוסטין, המתייחסת לפעולת התקשורת באמצעות הדיבור. לפי גישה זו לאקט הדיבור עצמו עשוי להיות משמעויות בריבונות. ג'ון אוסטין, **איך עושים דברים עם מילים**, תל אביב: רסלינג, 2006.

20. דני פילק, "ריבונות העם", **מפתח** 4, 2011, עמ' 191. <http://mafteakh.tau.ac.il/wp-content/uploads/2011/11/4-2011-08.pdf>.

21. שם, עמ' 206-207.

22. שם, עמ' 212.

“עמדות סובייקט” מרובות מתקיימות זה שנים רבות בתוך החברה הסורית עקב תהליכים חברתיים ופוליטיים שהתהוו זמן רב לפני כינון שלטונו של אסד האב.²³ אפשר לראות את המהלך שאותו מנסה הקבוצה לייצג כהקבלה לתהליכים שאליהם מתייחס פילק בכינון מודל חדש של ריבונות עם. את ההקבלה אפשר לראות ביחס לתהליכים המתרחשים כיום בסוריה, בין השאר בניסיון להחיל מודלים חדשים של ארגון קהילות פוליטיות, המשקפים חשיבה מחודשת אפשרית לגבי היחסים בין רוב למיעוט, שליטים ונשלטים, בעלי זכויות ומוקרים. ואכן, בשתי הכרזות הבאות אפשר לראות הצעה למגמה זו. הכרזה הראשונה, שבה נראה אקדח שלוף, מלווה בכיתוב שתרגומו הוא “עדתיות היא התאבדות”. הכוונה היא למהלך שנקטו השלטונות לאורך השנים שבהן הנהיגו את הפילוג העדתי בסוריה, בראש וראשונה באמצעות הבידול של העדה העלווית כעדה השלטת במדינה. הכרזה השנייה מופנה אל המתקוממים עצמם, ובה מובעת אזהרה. הכיתוב, “העדתיות היא כדור הנוקדה לעבר המהפכה”, מצביע על הסכנה הכרוכה בשימור המנגנון העדתי גם אם נערך שינוי ביחס לזהותן של השכבה או השכבות השולטות.

الطائفية انتحار

עדתיות היא התאבדות

את ההצעה לחשיבה מחודשת על אופי ארגון הקהילה אפשר לבחון גם על פי האופן שמציע ז'אק ראנסייר, במאמרו “עשר תזות על פוליטיקה”,²⁴ לקשור בין רגע כינונו של עם ליכולתו להכיל את הקבוצות שהיו עד אז מודרות בתוכו. ראנסייר אינו רואה במושג העם דבר מה המייצג ישות הומוגנית בעלת הגדרה משותפת. הוא מגדיר עם כ”חלק העודף ביחס לכל ספירה של חלקי האוכלוסייה המאפשר לזהות את אלה שאינם נספרים עם הקהילה כולה”.²⁵ יש לציין כי בכרזות המופיעות בתערוכה מודגש ייצוג של קבוצות שלא זכו קודם לכן לייצוג הולם. כך למשל בולט מיקומן המרכזי של הנשים בכרזות כנושאות את מסר המחאה והשלום ומייצגות את העם הסורי כולו. בהקשר זה יש לבחון את הכרזה הבאה, שבה מיוצגת ההתקוממות על ידי אשה סורית, כוררית, המתארת את עצמה בגוף ראשון כאזרחית חופשייה, הדוברת בשם האם הסורית המורדת בעריצות:

الطائفية رصاصه بوجه الثورة

העדתיות היא כדור הנוקדה לעבר המהפכה

תאריך הלידה: יום שלישי, 15 במרס 2011	אני סורית
חופש הדיבור, חופש הביטוי	אני כוררית סורית
נקריב את חיינו למען האדמה הזאת	שמי: חירות
נגד עדתיות	אוהבת חיים
מהפכתי היא השלום	התיאור שלי: אזרחית חופשייה
אני עריביה סורית	שם אבי: שהיד
אני חופשייה	שם אמי: שהידה
בשם האם הסורית, מורדת בעריצות	לא למאסרים
חירות הזולת היא חלק בלתי נפרד מחירותי	לא לעינויים
תחי סוריה החופשית	חירות, דמוקרטיה, צדק, שוויון, כבוד

תחי סוריה החופשית

23. גבולותיה של סוריה נקבעו בהסכם שרירותי בין בריטניה, צרפת ותורכיה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ללא קשר לאוכלוסייה שישבה בתחומי גבולות אלו.
 24. Jacques Ranciere, “Ten Theses on Politics,” *Theory and Event*, Vol. 5, No. 3, 2001.
 25. שם, עמ' 77.

אך לעומת כרזה זו קיימות גם כרזות אחרות, המשמרות את החלוקה לאזורים בתוך סוריה המזוהים באופן ישיר עם פלגים דתיים, כדוגמת ג'בל חוראן (הר חורן) שבדרום-מערב סוריה, שרוב אוכלוסייתו דרווית (הוא נקרא גם ג'בל אל־רוו, הר הדרוויים), או הכרזה שבה מוצג לוחם חופש מבאבא עמרו, שכונה סונית בחוֹמֶץ. כמו כן בולטת ההתייחסות המיוחדת לאוכלוסייה הכורדית בכרזה המציגה את משעל אל-תאמי, מנהיג כורדי הקורא למתן חופש לכורדים. בכרזות אלה אין התייחסות לאזורים אלה במושגים מטונומיים, כפי שנעשה הדבר בכרזה של האשה הכורדית, ולפיכך לא מוצע באמצעותן סדר אורחי חדש, אלא שימור של התפיסה המפלגת שאפיינה את החברה הסורית במשך תקופה ארוכה.

ייצוגים חזותיים של ההמון (העם)

בתערוכה "Revolutionary Tides", שהתקיימה במרכז לאמנות חזותית של אוניברסיטת סטנפורד בשנת 2005,²⁶ נבחנו האופנים שבהם יוצג המושג "שלטון ההמון" כאידיאל פוליטי לאורך רוב המאה ה-20, החל במלחמת העולם הראשונה ועד לנפילתה של חומת ברלין ב-1989. בתערוכה הוצגו מעל למאה כרזות. בניגוד לגישה הקונוציונלית, הממיינת כרזות פוליטיות על בסיס חלוקות תקופתיות, גיאוגרפיות, אידיאולוגיות, פוליטיות ולאומיות, נעשה בתערוכה זו ניסיון לבחון את מה שהגדירו אוצריו כהתפתחותו של "קוד גרפי משותף בקנה מידה גלובלי". התערוכה מציעה "מקרו-היסטוריה" של הכרזה הפוליטית, הכוללת מופעים שלה באזורים ובזמנים שונים, על בסיס זיהוי של קונוציוציות גרפיות ואלמנטים איקונוגרפיים ותימטיים הקשורים לייצוג של המונים פוליטיים (political crowds). היא מדגימה הקבלות מרתקות באופני ייצוגו של ההמון, בהקשרים פוליטיים וחברתיים השונים בתכלית זה מזה: הגם שחלק מן הכרזות מייצגות מהפכות שחוללו גופים פוליטיים וממסדיים מוסדרים, ואילו אחרות נוצרו בידי גופים אנטי ממסדיים, מחתרתיים בחלקם, ניכר דמיון רב בהיבטים השונים שבהם מיוצג ההמון במסגרתן. אפשר לראות זאת באופנים שבהם הוא מיוצג כבוצה, כאלמנט אורגמנטי, באמצעות מנהיגיו, או לחלופין באמצעות האישי הפשוט, האנונימי. ביטוי לייצוג מסוג זה בכרזות הסוריות אפשר לראות בכרזה שבה מופיע ההמון ברקע, ומתוכו בוקעת דמותה של נערה צעירה הזועקת: "מהפכה עד הניצחון. לא ניסוג... לא נוותר... לא נתעייף". היא אינה מייצגת דמות ספציפית כמו בכרזות אחרות, אלא מיוצגת באופן גרפי כדמותה של אשה צעירה הנושאת את דבר ההתקוממות, לא רק בשם הנשים הסוריות, אלא בשם העם הסורי כולו.²⁷

מהפכה עד הניצחון. לא ניסוג... לא נוותר... לא נתעייף

²⁶ Jeffery T. Schnapp, *Revolutionary Tides – The Art of the Political Posters 1914-1989*, Milan: Skira Editori, 2005.

²⁷ בספרו של הסופר הסורי הגולה זכריא תאמר, שכתביהו עסקה רבות בביקורת השלטון בסוריה, מוצגת האשה כמי שמגלה תושייה ומסוגלת להשתחרר מכבלי העולם הישן, בניגוד לגבר, השבוי בהם. זכריא תאמר, *נמר מנייר*, תרגום, ערך והוסיף מבוא: אלון פרמון, תל אביב: רסלינג (סדרת ושתי), 2012.

למעט שלוש כרזות, שצילומיהן מתעדים הפגנות שבהן נושאים המפגינים דגל סורי גדול ממדים, אין בכרזות של קבוצת העם הסורי יודע את דרכו דימוי חזותי של המון. עם זאת אנו מוצאים ברבות מהן אימוץ של אופני ייצוג סימבוליים של ההמון באמצעות איברים בגוף האדם, כגון כף יד, זרוע, אוזניים ושפתיים (לעתים מחוברים לגוף, ולעתים מנותקים ממנו), המאפיינים גם רבות מן העבודות שהוצגו בתערוכה בסטנפורד.²⁸ בכרזות אלה הופך הייצוג של חלקי הגוף למוזהה עם הפעולות, התשוקות והפחדים של הקולקטיב, כביטוי לתהליכי החילון של המהפכה ושל הפנייתה להקשרים אורחיים.²⁹ בעניין זה בולט, במקביל לשימוש במטאפורות של הראייה והשמעת הקול, גם ייצוג ההמון באמצעות האגרופ הקפוץ והזרוע המונפת. שימוש זה בלט במיוחד בכרזות של משטרים פאשיסטיים וטוטליטריים כדוגמת המפלגה הבולשוויקית בברית המועצות, השלטון הנאצי בגרמניה, המשטר הפאשיסטי של מוסוליני באיטליה והקומוניסטי בסין. השימוש בדימויים אלה נוכח גם בסדרת הכרזות הסוריות. אמנם יוצריהן, המודעים להיסטוריה של כרזות המהפכה, מנסים לכאורה להתנער מן ההקשרים ההיסטוריים של השימוש בדימויים אלו. עם שהם מצטטים כרזות ממהפכות מהעבר, הם מנסים להפך את משמעויותיהן באמצעות טרנספורמציות של הדימויים. ראו את הכרזה מימין למעלה של האמן הקטלוני רפאל טונה³⁰ (Rafael Tona, 1936), שנוצרה בזמן מלחמת האזרחים בספרד. כרזה זו מבוססת על קומפוזיציה בת ארבע זרועות מאוגרפות, שהופיעו גם בכרזות של המהפכה הבולשוויקית, המתווית בפרספקטיבה אלכסונית. כרזה הסורית המצטטת אותה נשמרת הקומפוזיציה של האגרופים, אך היא מהופכת ב-180 מעלות. במקום אגרופים קפוצים, המשדרים מאבק אלים, מחזיקות הידיים בכרזה הסורית ספרים. לכל אחד מן הספרים כותרת אחרת: דרך-ארץ, חינוך, תרבות, אמנות. שוב מועבר כאן המסר: ההתקוממות אינה אלימה. היא באה להחליף את האלימות השלטונית ומציעה חלופות ערכיות לכינונה של חברה אזרחית מתוקנת.

הצטרפו למפלגה הסוציאליסטית המאוחדת

דרך ארץ, חינוך, תרבות, אמנות

כוונה דומה אפשר לראות גם בכרזות הבאות, שבהן מופיעים אגרופים קפוצים המייצגים מחוות אלימות של הפגנת כוח ואיום. אלא שגם כאן אנו מוצאים שינוי של הכרזה המקורית: היד, שקודם לכן כיוונה למלחמה, אחוזת עתה בכלי עבודה. זוהי כרזה הנסבה על המצוקה הכלכלית של האזרחים בסוריה, ורומזת גם על היחסים שנקמו בין שלטונו של אסד לבין רוסיה, התומכת בו במאבקו במורדים. בכרזה זו, הנושאת את התאריך אחד במאי, מופיע הכיתוב "עובד ולא עבד". הכרזה מייצרת קריאה אירונית של המסורת שמשמר לכאורה שלטונו

עובד ולא עבד

28. האנלוגיה בין הגוף האנושי ואופן הארגון של החברות האנושיות היא אבן יסוד בחשיבה המערבית, שמקורה בתיאוריה הפוליטית ביוון העתיקה. הפוליטיקה של הגוף הובנתה בתרבויות המסורתיות כהיררכיה שבמסגרתה ייחסו לשכבות חברתיות שונות הפונקציות של איברי הגוף השונים.

29. לשימוש באיברים אלו יש היסטוריה ארוכה כסמלים של הכוונה אלוהית, מלכותית או של אליטות שלטונית אחרת.

30. Rafael Tona, Guerra Civil 11, Ingresseu Al Partit Socialista Unificat, <http://www.todocoleccion.net/reproduccion-cartel-guerra-civil-11-ingresseu-partit-socialista-unificat-rafael-tona-x17559921>.

של אסד לציון יום הפועלים – במדינה שבה, לטענת המורדים, נרמסו בשנות שלטונו זכויותיהם של האזרחים, ביניהן גם הזכות להתפרנס בכבוד.

במאמרו "הרטוריקה של הדימוי" (1964)⁵¹ מציע רולאן בארת כלים סמיוטיים לניתוח דימויים חזותיים ומילוליים. הוא מייצר אבחנה בין שתי רמות של מסומנים, שבאמצעותם נבנית משמעותו של הדימוי. בעוד שהמסומן הדנוטטיבי מספק משמעות ישירה של הסימן, המסומן הקונוטטיבי הוא מורכב יותר ומצביע על הקשרים תרבותיים ואסוציאטיביים. בכרזות שאליהן התייחסתי יש ניסיון לבטל מסרים אלימים באמצעות המסרים הדנוטטיביים, אך הבחירה לעשות שימוש נרחב יחסית בדימויים ומטבעות לשון שהמסרים הקונוטטיביים שלהם הם מסרים אלימים משמרת, למרות הכול, מרחב של שימוש אלים בכוח. תחושה זו נוכחת הן באופני ייצוג ההמונים באמצעות איברי הגוף, כפי שהראיתי לעיל, והן במקבצים נוספים של כרזות כדוגמת אלה המתייחסות למאבקי חופש במקומות שונים בעולם, ובכרזות הקוראות ישירות להפלת משטרו של אסד ולמלחמה בו עד מוות.

פוליטיקה, דת, לאומיות

את הכרזות אפשר לחלק לכמה קבוצות. חלקן מתמקדות בקריאה לחופש, למאבק בדרכי שלום ובדרישה להפסקת האלימות ושפיכות הדמים של המשטר. אחרות קוראות לאי תשלום מיסים, שמירה על חופש העיתונות, הענקת זכויות לעובדים ושמירה על זכויות אדם במדינה: הפסקת המעצרים על ידי המשטרה החשאית הסורית, הפסקת עינויי האסירים ורציחתם.

צא למרד!

הטל את המצור שלך

למען פלסטין – כל המהפכות

Roland Barthes, "Rhetoric of the Image," *Image, Music, Text*, ed. and trans. Stephen Heath, .31 New York: Hill and Wang, 1977 (1964), pp. 32-51.

במספר רב של כרזות בולט הקישור שנעשה בין ההתקוממות הסורית לפתרון הבעיה הפלסטינית, שלגביה, כפי שאנו למדים מן הכרזות, השימוש בכוח הוא לגיטימי ובלתי נמנע. ברקע של כרזה מראשית ההתקוממות מופיעה מפת פלסטין הצבועה בצבעי הדגל הסורי ושני כוכבים ירוקים משני צדדיה. במרכז הכרזה נכתב: "למען פלסטין – כל המהפכות".

ההתקוממות הפלסטינית נתפסת כאן כְּלִיָּדָה של המהפכות המתרחשות בעולם הערבי והמרכזית שבהן, אף על פי שהמאבק שבבסיסה נסב על הגדרה לאומית. גם בכרזה שמימין מופיעה מפת פלסטין, אלא שכאן מוטמע בתוכה כיתוב בערבית, שהוא ציטוט מכתבי עבד אל-רחמן אל-כְּנַאכְבִּי, סופר ואינטלקטואל סורי שהניח את הבסיס האידיאולוגי לתנועה הערבית הפן-אסלאמית במחצית השנייה של המאה ה-19. הטקסט המצוטט בכרזה כוון נגד הרודנים העות'מאנים ששלטו בסוריה באותה תקופה.

"הרודן הוא אדם חסר אונים
השואב את כוחו מתומכיו
אויבי הצדק
ותומכי הרשע"
(אל-כְּנַאכְבִּי)

ההכלאה בין המתווה הגיאוגרפי של מפת פלסטין לטקסט של אל-כְּנַאכְבִּי נועדה ליצור הקבלה מלאה בין משטרו של אסד לבין הכיבוש הישראלי שאיתו מתמודד העם הפלסטיני. הקבלה זו מקנה לדידם לגיטימציה נוספת להתנגדות למשטר הסורי. בכרזה מאוחרת יותר מופיע ציטוט משיר של מחמוד דרוויש, שבו הוא מתייחס לפעולותיה של ישראל נגד העם הפלסטיני. באירוניה מושחות הוא קורא לישראל להמשיך את המצור על עזה, מאחר שהסבל שהסב לתושביה עד כה הוא כה גדול, עד שהמשך המצור כבר לא ישנה דבר. העם הפלסטיני דבק במאבקו והוא לא יישבר גם אם ייגרם לו סבל נוסף. גם כאן, כמו בכרזה נוספת – שבה מופיע הסמל הפלסטיני של מפתח הבית הנטוש משנת 1948 על רקע כיתוב הקורא למרד – אנו מוצאים אנלוגיה ישירה למאבקם של הפלסטינים.

קבוצת הכרזות מייצרת זיקה בין ההתקוממות הסורית למהפכות אחרות: אחת מהן מדמה את תנועת ההתנגדות בסוריה למאבק העם הסיני בכובש היפני בשנים 1937-1945, שבו נהרגו, כפי שמצוין בכרזה, כ-4.500.000 סינים. ההתמודדות הסורית עם השלטונות מוצגת אפוא בכרזה זו כחלק מבעיה כלל עולמית. בין היתר מופיעה במפתיע גם התייחסות למאבקו העכשווי של העם היווני, המוצג כנלחם ב"שלטון הרשע" של האיחוד האירופי שכפה עליו גזירות כלכליות קשות. באותו הקשר מוזכרות ההתקוממויות בצ'ילה, בארגנטינה, בתוניס, במצרים ובפלסטין. בכרזות אלה מוטחות האשמות לא רק במשטרו של אסד

ממתי אדם שמאפשר לדיקטטור לטבוח בנו מבין בזכויות אדם?

בסוריה, אלא גם במצרים ובסעודיה, העומדות מנגד ואינן מסייעות לכוחות ההתנגדות לאסד, ומאפשרות לאוניות האירניות המעבירות לו אמצעי לחימה לעגון עגינת ביניים בנמליהן. ויש אף כרוזה שבה מופיעים תצלומיהם של ברק אובמה ורג'פ טיפ ארדואן, עיני שניהם מכוסות בכיתוב האירוני: "ממתי אדם שמאפשר לדיקטטור לטבוח בנו מבין בזכויות אדם?" או הכיתוב לצד דיוקניהם של עבדאללה, מלך ערב הסעודית, והמנהיג הרוחני של איראן, אייתוללה עלי חמינאי: "ממתי הדיקטטורים של ימי הביניים מבינים בחופש?" גם הלשון החזותית וגם הלשון המילולית בכרזות אלה הן ישירות וחד משמעיות.

ממתי הדיקטטורים של ימי הביניים מבינים בחופש?

רבות מן הכרזות נוקטות שפה אלגורית ופויטית, חלקן בהסתמך על טקסטים ספרותיים או דתיים. אחת הכרזות מדמה את שלטון אסד לאלה שכפרו באסלאם בראשית קיומו. בכרוזה זו נכתב: "אנחנו מבקשים מעט, רק כדי לתת כבוד לתחיית המתים אחרי המוות הזה". אסד מוצג בה ככופר, לא רק כשליט המבצע פשעים אזרחיים. כרוזה אחרת משתמשת באיקונוגרפיה הנוצרית: על רקע ציור שבו מתוארת עלייתו של ישו השמיימה מופיע הטקסט: "נפילה לצורך עלייה". תפיסת השהיד המוסלמי בעולם הזה כמי שיוכה לגן עדן בעולם הבא מקושרת כאן בעקיפין למרחב הדימויים הנוצרי על מנת להדגיש את הפולרליזם הדתי והאתני של תנועת המחאה. הנכונות להקריב את החיים למען ההתקוממות נגזרת גם מציטוט משיר נוסף של דרוויש, המופיע בכרוזה אחרת: "אני מסכן את חיי ושר / אם אהרג, שתו את דמי".

אנחנו מבקשים מעט, רק כדי לתת כבוד לתחיית המתים אחרי המוות הזה

נפילה לצורך עלייה

בספרו **הלא מודע הפוליטי**³² מדגים פרדריק גיימסון כיצד ביצירות ספרותיות שנכתבו בעולם השלישי, בשונה מאלה שנוצרו בעולם המערבי, קיים שטוש בין המרחבים הפרטיים לציבוריים, אשר בא לידי ביטוי בין היתר ברטוריקות המוחלות על מרחבים אלה. כתוצאה מכך

32. פרדריק גיימסון, **הלא מודע הפוליטי**, תרגום: חנה סוקר-שוואגר, עריכה מדעית: דרוו ק' לוי, תל אביב: רסלינג, 2004.

קיים לטענתו בתרבויות אלה שימוש נרחב בשפה אלגורית ומטאפורית, המשקף מימד פוליטי ואידיאולוגי לאומי. אף על פי שכרזות פוליטיות הן במקרים רבים אלגוריות מעצם טבען, אפשר להבחין בדומיננטיות של מימד זה בכרזות של תנועות המחאה הסוריות בהשוואה לכרזות פוליטיות במערב. דומיננטיות זאת בולטת בעיקר בשימוש המורכב שהן עושות בכתב הערבי, כפי שהראיתי בדוגמאות קודמות. אך אפשר לראות ביסוס לטענתו של גיימסון גם באופן השימוש בכרזות אלו בדימויים חזותיים. בולטת במיוחד בהקשר זה הכרזה המציגה בצדודית את ראשה וצווארה של אשה השוכבת בפנים חשופות, צווארה נוטף דם ומעליה מתעופפות ציפורים. דמות האשה מתפקדת בו בזמן גם כנוף. זהו נופה של סוריה, המדומה לאשה פצועה. גיימסון מתייחס, בספרו שנזכר לעיל, לכך שהעולם הפרטי של המיניות מופרד בתרבות המערבית מן העולם הציבורי, ואילו במזרח פיצול זה אינו קיים. לטענתו, אף על פי שהטקסטים של העולם השלישי עוסקים לכאורה בעולם פרטי ליבידינאלי, הם נקראים בראש ובראשונה במונחים פוליטיים וחברתיים.³³ הכרזות הפוליטיות מכוונות אל הפוליטי מעצם שיוכן, אולם, כפי שטוען גיימסון, בשל אופיין האלגורי הן מקיימות תמיד יסודות שאינם מתפענחים. בכרזה זו אפשר לראות כיצד מחזק המימד הפואטי-אירוטי את הקריאה הפוליטית שלה ומעצים אותה.

המדיה

ולטר בנימין טען כי כל טכנולוגיה חדשה, לפחות בשלב הראשוני להופעתה, היא בעלת פוטנציאל לתיקון פוליטי. לדבריו, לטכנולוגיה יכולת השפעה קריטית בשלב הראשוני שלאחר הופעתה בתרבות, שלב שבו הפוטנציאל לתיקון הסדר החברתי גובר על סכנת קיבועה

³³ חנה סוקר-שווגר, "פרדריק גיימסון – פרשנות מרקסיסטית בעידן פוסטמודרני", בתוך: פרדריק גיימסון, הלא מודע הפוליטי, עמ' 125.

ושימושה בהמשך לצורכי דיכוי בידי הכוחות הריאקציונריים.³⁴ אין ספק כי הטכנולוגיות המקוונות של המאה ה-21 מעמידות לרשות קבוצות מחאה שהזירה הרשמית מתעלמת מקיומן, או מתאמצת להשתיקן, אפשרויות מרחיקות לכת להעצים את כוחן הפוליטי, בפרט במדינות שאינן דמוקרטיות או שהן דמוקרטיות למחצה. ואכן, תהליך ההפצה באינטרנט של הכרזות שאותן מייצרת קבוצת העם הסורי יודע את דרכו חופשי לגמרי ממנגנונים חיצוניים לו, אם כי פעיליו נדרשים לנקוט אמצעי זהירות על מנת שאי אפשר יהיה לזהותם.

רבים כתבו על תפקידן של הרשתות החברתיות בהנעת השינויים הפוליטיים בעולם הערבי בתקופה האחרונה, ביניהם גם המטילים ספק במידת השפעתה של רשת האינטרנט על מהפכות אלה. מחקרים שנערכו לאחרונה מצביעים על כך שדווקא במדינות שבהן הייתה נגישות גבוהה לאינטרנט ושימוש נרחב ברשתות חברתיות הייתה השפעתה של המחאה מועטת.³⁵ מחקרים אחרים מראים כי למרות השימוש הרב ברשתות החברתיות ובאפשרויות התקשורת באמצעות טלפונים חכמים, ההשפעה הרבה ביותר על התנהלות המהפכות בעולם הערבי שמורה לאמצעי המדיה הישנים. הנגישות לאמצעי המדיה החדשים היא עדיין נחלתה של שכבה מסוימת באוכלוסייה, שאינה בהכרח המניע של תנועות המחאה וכוחות ההתקוממות. קבוצת העם הסורי יודע את דרכו מורכבת כאמור מסורים המתגוררים בסוריה ומחוצה לה. הפלטפורמה האינטרנטית מאפשרת לגולים ומהגרים סוריים לקחת חלק באירועי המחאה המתרחשים בסוריה. המשמעות של השימוש ברשת האינטרנט בהקשר זה אינה הפצה מקסימלית של מידע למספר מרבי של נמענים, אלא כרוכה דווקא באפשרויות הביזור וההתאמה הפרטיקולרית של המסרים. המאפיין המרכזי של החומרים הווידואליים שמייצרים חברי הקבוצה הוא גיוונם האידאולוגי, השימוש בשפות ויזואליות וטקסטואליות שונות וההתייחסויות למרחבי פעולה שונים של ההתקוממות. כך מתאפשרת פנייה למורדים באזורים השונים בסוריה; לסונים ולעלווים, לנוצרים, לכורדים ולדרוזים; לדתיים ולחילוניים; לצעירים ולמבוגרים; למשכילים ולפשוטי העם. השימוש באמצעי ההפצה הדיגיטליים מאפשר אפוא תעמולה מסוג חדש שאינה נסמכת על מסר אחיד וממוקד, אלא מאפשרת את נזילותו ואת רב-משמעותו. מה שחברי הקבוצה מכנים "מתן השראה" להתקוממות, שתכליתה הגדרה עצמית מחדשת של העם הסורי הריבוני, הוא למעשה ביטוי למנגנון תעמולה מבזר, המבוסס על מנגנונים של התאמה המסר לנמען, המאפיינים דווקא את הכלכלה החדשה של העולם הפוסט-קפיטליסטי.³⁶ לפיכך מרתק לראות את האופן שבו פרקטיקה תקשורתית עצמחה במערב, המושתתת על טיפוח מראית עין של אינדיבידואליזם, משרתת תנועה

34. Walter Benjamin, *One-Way Street and Other Writings*, London: New Left Books, 1979, p. 344.

35. <http://megafon-news.co.il/asys/archives/46909>

36. ראו ספרו של ערן פישר, *קפיטליזם בעידן התקשורת הדיגיטלית: הכלכלה החדשה ושיח הטכנולוגיה*, תל אביב: רסלינג, 2011.

פוליטית שחרתה על דגלה את ההגדרה המחודשת של הלאומיות הסורית, אך בה בעת היא משקפת את חוסר האפשרות למימושה כישות אחת מלוכדת.

ד"ר יעל אילת ון-אסן היא אוצרת הגלריה המחקרית; מרצה בתוכנית לעיצוב משולב בפקולטה לעיצוב, המכון הטכנולוגי חולון; מרצה במסגרת התוכנית הבינתחומית בפקולטה לאמנויות באוניברסיטת תל אביב.

חירות, חירות, חירות, חירות

النظام جثة تتفسخ
فادفنوها وادفنوا معها أمراضها

الشعب السوري ياربنا

המשטר הוא גופה רקובה. קברו אותה יחד עם מחלותיה

סוריה בוחשת ברשת: האינטרנט ותנועות המחאה הסוריות

ניר בומס

לאחר מהפכת בועזיזי בתוניס, מהפכת תחריר במצרים, ההפגנות במדינות המפרץ, ההתנקשות בנשיא תימן והפצצת מטוסי נאט"ו בלוב, הצטרפה גם סוריה לגל המחאה הערבי. יש לזכור שבאותה עת, במרס 2011, נראו רק ניצני "האביב הערבי". רק חודשיים קודם לכן העלתה אסמה מחפוז, סטודנטית מצרית בת עשרים וחמש, סרט קצר לערוץ יוטיוב ובו סיפרה על הדיכוי שראתה כמו עיניה. "אם עדיין יש לנו כבוד, עלינו לצאת לרחובות!", קראה לעבר מצלמת המחשב, ראשה עטוי ח'גאב, ועודדה את צעירי מצרים להצטרף אליה בכיכר תחריר. שבוע לאחר פרסום הסרט, ב-25 לינואר, הגיעו לכיכר כמעט מיליון איש, וגל המחאות הפך בבת אחת לאביב אינטרנטי מלבלב.

בשנת 2002 הצביע דו"ח חשוב של האו"ם, ה-*Arab Human Development Report*, על שלושה חוסרים המהווים חסמים עיקריים לצמיחה ולשינוי בעולם הערבי: היעדר חופש, היעדר ידע ומעמד הנשים. בהצביעו על היעדר הידע פירט הדו"ח את הפיגור הטכנולוגי של העולם הערבי, ששיעור חשיפתו לאינטרנט היה אז פחות מאחוז אחד של כלל האוכלוסייה. חלף עשור ושינוי דרמטי התחולל במישור הטכנולוגי במצרים: ממיליון טלפונים ניידים שהיו בידי התושבים בשנת 2000, עלה מספרם ל-60 מיליון בסופו של העשור.¹ האינטרנט חדר אף הוא למזרח התיכון בממדים מרשימים: ב-2012 נמנו באזור מעל ל-90 מיליון משתמשים ברשת, פי שלושים ממספר המשתמשים בה בשנת 2000. חדירת האינטרנט הגיעה ל-36% בתחילת גל המהפכות, אחוז מרשים בכל קנה מידה, שכבר ב-2010 עבר את הממוצע העולמי.² צעירי המזרח התיכון – שהם כ-70% מתושביו – מיהרו להתחבר. בשנת 2010 לבדה גדל מספר משתמשי הפייסבוק במזרח התיכון בשיעור של 78%.

נדמה שגם שליטי האזור החלו להבחין בסכנה הטמונה ברשת. משהבינו שלא יוכלו לשלוט בתכניה, ולאחר שהאופוזיציה אימצה אותה ככלי מרכזי לניהול ההפגנות וארגון פעולות המחאה, הם ניסו לסגור אותה. בתוניסיה ובמצרים שיתקו השלטונות את הרשת לגמרי, בניסיון נואש להחליש את מחנה האופוזיציה. בסוריה מיהרו לאמץ טכניקות דומות. במזכר של משרד ההגנה הסורי מ-22.5.2011,

1. <http://www.youtube.com/v/SgJlgMdsEuk&fs=1&source=uds&autoplay=1>
2. Daxis News (2010), "Egypt crossed the 60 million mobile phone users mark," *Daxis News*, September 17, 2010.
3. Internet World Statistics: <http://www.internetworldstats.com/stats5.htm>

עדיין בתחילת גל המהומות, נכתב: "יש לנתק את תקשורת האינטרנט בערים דרעא, חומץ ובאזור המזרחי (שם התחילו המהומות – נ.ב.). כמו כן יש להפחית את מהירות האינטרנט בכל שאר האזורים".⁴ פעולה אחרונה זו של הורדת מהירות האינטרנט נדרשה בעיקר על מנת להגביל את הפצתם של קובצי וידאו, שנהפכו לכלי מרכזי בידי האופוזיציה הסורית, כפי שאפרט להלן. במקביל ניסה הממשל להקים במהירות תחנת טלוויזיה חדשה, דיגיטלית, שתתמקד בשידורי תרבות וחינוך האמורים לסייע להרגעת המהומות.⁵

במבט לאחור, כמעט כשנתיים לאחר תחילת האירועים – ולאור מספר ההרוגים, שלפי האומדן הגיע כבר ל-90,000; מספר הפליטים, המתקרב לשניים וחצי מיליון (בתוך המדינה ומחוצה לה) ואובדן השליטה במרבית שטחי סוריה, שבהם התבסס צבא המורדים – לא קשה לראות שנסיוגות ההכלה של הממשל לא עלו יפה. הצלחתם היחסית של המורדים קשורה למספר גורמים, ובכללם תגובת המשטר לתחילת המהומות; מבנה החברה הסורית; דינמיקת האביב הערבי; תמיכת גורמים חיצוניים; ומנהיגות מקומית. אך בדומה לגלי המהפכה האחרים בתוניסיה, בלוב ובמצרים, גם בסוריה מילא האינטרנט תפקיד בעידוד ההתקוממות ובהנפת נס המרד.

סוריה נחשבת לאחת המדינות הסגורות יותר והמפותחות פחות בכל הנוגע לתשתיות טכנולוגיות. האינטרנט הגיע אליה רק ב-1997, וגם אז הוגבל למשרדי ממשלה (150 משתמשים בסך הכל). שירותי האינטרנט אמנם הורחבו בהדרגה, אך במקביל הוכפפו לסוכנות הממשלתית הארגון הסורי למידע, על מנת לוודא שהרשת "לא תפגע בעצמאות סוריה או בשיקולי הביטחון שלה". הארגון הסורי למידע הוא גם הגוף האחראי על הצנזורה הסורית, שחיברה רשימה ארוכה של אתרים אסורים, ביניהם אתרי אופוזיציה, אתרי חדשות מערביים, ארגוני זכויות אדם וגם אתרי שיתוף של סרטוני וידאו ותמונות. תקנות העיתונות הסורית, שעודכנו ב-2005, מאפשרות לשירותי הביטחון לעצור את המשתמשים באינטרנט שימוש בלתי חוקי או כזה "המסכן את בטחון המדינה". שירותי הביטחון הסוריים לא היססו להשתמש בסמכויות אלה ועצרו מספר גדול של בלוגרים ופעילי אינטרנט, דבר שהביא את הארגון עיתונאים ללא גבולות להעניק כבר ב-2007 לסוריה את אות "בית הכלא בגדול ביותר לדיסידנטים בעולם".⁶

הגבלות הצנזורה והמעצרים אמנם הקשו את חייהם של הדיסידנטים הסורים, אך לא מנעו את גיוס האינטרנט לשירות תנועת המחאה. ראשית, הפעילים הסורים – כמו חבריהם במצרים ותוניסיה – למדו

⁴ "Leaked Syrian document shows how Assad banned internet access and satellite phones," *Ya Libnan*, June 27, 2011.

⁵ *Ibid*

⁶ Boms, Nir (2012) "Technology and Democracy in the Middle East: Information and Communication Technology (ICT) as a Strategic Instrument of Promoting Civic Society and Democratization in the Middle East by Expatriate Opposition Group," PhD Thesis for the University of Haifa, pp. 35-38.

עד מהרה כיצד לעקוף את מגבלות הצנזורה על ידי שימוש באתרי Proxy או בתוכנות כדוגמת TOR, המסוות את מיקומו של המשתמש ואת כתובת ה-IP שלו. שנית, כלים טכנולוגיים נוספים, כמו שרתי לוויין או שירות Speak2Tweet של גוגל וטוויטר, המאפשרים לציין באמצעות הטלפון (ונועדו להתגבר על מקרים של הורדת רשת האינטרנט, שהאחרון שבהם התרחש בסוריה בדצמבר 2012), גויסו למען ההתקוממות.

הפגנה בדמשק, 17 בינואר 2011

ואכן, עד מהרה כבשו תנועות המחאה הסוריות בסערה את רשת האינטרנט. למעשה, אפשר לומר שהאינטרנט אפילו הקדים אותן. כך, למשל, ב-17 בינואר 2011, יומיים לאחר סילוקו של נשיא תוניסיה, זיין בן עלי, פרצו בדמשק הפגנות ספונטניות, ועד מהרה נקראה המשטרה לפזרן. עלי, צעיר שהשתתף בהפגנות, נעצר והוכה באלימות. בתוך זמן קצר הקיפו המפגינים את תחנת המשטרה תוך שהם צועקים "גנבים! גנבים!" (מנהג ידוע הוא בסוריה ששוטרים עוצרים אנשים ללא סיבה ומבקשים שוחד כתנאי לשחרור העציר). המפגינים סירבו לסגת, וכמו שנראה בתצלום המשיכו לצעוק, תוך שהם מניפים לא רק את ידיהם אלא גם טלפונים חכמים, שעד מהרה העלו תמונות וסרטים לרשת. בסופו של האירוע נאלץ שר הפנים הסורי, מוחמד סמור, להגיע למקום על מנת להרגיע את הרוחות – מהלך שצולם בשידור חי, ושבזו שחרר העציר. הסצנה הנראית בתצלום, ובה ידיים מונפות האוחזות בטלפונים ניידים ובמצלמות, תחזור על עצמה פעמים רבות בחודשים הבאים, שבהם יועלו לרשת שלל תמונות וסרטונים המייצגים את ההפגנות, את פעולות המחאה ואת גרודי הצבא החופשי הסורי, שמהירו להכריז על נוכחותם, מפקדיהם וגבולות הגזרה שבה הם שולטים. סרטים נוספים מצביעים על התקפות של הצבא הסורי ומראים תמונות קשות של עינויים, רצח אזרחים והפרות זכויות אדם.⁷ קטגוריה אחרת כוללת נאומי קצינים, חיילים וקצינים בכירים שערקו לצבא הסורי החופשי.⁸ תנאי

7. <http://www.youtube.com/v/ZMbllemxu18&fs=1&source=uds&autoplay=1>

8. <http://www.youtube.com/v/-6NnvHlIfhk&fs=1&source=uds&autoplay=1>

הלחימה הקשים ונוכחותם הדלה של עיתונאים הגבירו אף הם את חשיבותו של האינטרנט כאחד הכלים הבודדים העומדים לרשות המבקשים לדעת את המתרחש במדינה השסועה.

תמיכה אינטרנטית לתנועות המחאה הגיעה גם מחוץ לגבולותיה של סוריה. בלוגרים כדוגמת שאקב אל-גע'ברי,⁹ אהד אל הינדיס¹⁰ או רמי נחלה המשיכו לעקוב אחר האירועים ולשחרר תמונות, סרטים ופרשנות, שהופצו הן בתקשורת החברתית והן בתקשורת הרגילה. קבוצת אנונימוס, המורכבת מהאקרים הנלחמים למען חופש המידע, וכן פעילי ויקיליקס, הצליחו לפרוץ לכמה אתרי ממשלה סוריים, ובין השאר לחשוף 2.4 מיליון התכתבויות דוא"ל של בכירי ממשל, ובכללם של אסד ואשתו, אסמה.

מרי אזרחי:
לא אציית לחוק של השלטון הלא-חוקי

בהקשר זה אפשר להצביע גם על קבוצת אל-שעב אל-סורי עארף טריקה (העם הסורי יודע את דרכו), המאגדת אמנים סוריים שהחלו את פעילותם בפייסבוק כבר בפברואר 2011¹¹ והמשיכו לפרסם תמונות ופוסטרים, שליוו והממשיכים ללוות את תנועות המחאה בסוריה. נושאי עבודותיהם מגוונים: תמיכה בפעילים שנאסרו בכלא הסורי, ביקורת ולעג על הצבא הסורי; אנלוגיות בין המאבק העממי הסורי באסד למאבק העממי הפלסטיני בישראל; סיסמאות כמו "חירות" לצד הדגשת חשיבותו של שימור האחדות בקרב העם הסורי ובין קבוצות האופוזיציה; ביקורת על אוזלת היד של העולם, שהשאיר את העם הסורי לבדו, ועוד. האתר משקף גם את רוח ההתקוממות, הבאה לידי ביטוי בסיסמאות כמו "מוות ולא השפלה" (الموت و لا الذلة), "מדינה אזרחית" (دولة مدنية), או "חירות" (حرية). לעתים יש בעבודות אלה גם מבט מעט ציני על ההתרחשויות, כמו הכרזה שבה נראית יד הנושאת בקבוק תבערה, שכותרתה "מהפכה של שלום".

מהפכה של שלום

אף על פי שרוב הכרזות מעבירות מסר כללי יותר, מקצתן מספרות סיפורים נקודתיים, כמו זה של ג'לאל נאופל, רופא ופעיל זכויות אדם שפתח את מרפאתו לטיפול בפצועי המורדים. ג'לאל, שנעצר יחד עם פעילים אחרים באפריל 2011, הואשם בתמיכה ב"טרוריסטים", הכינוי שהצמיד המשטר הסורי למורדים. סיפורו של ג'לאל הוא סיפורם של כל אותם רופאים בסוריה שלא הורשו לטפל בפצועים, ונאלצו לפתוח בחשאי מרפאות מאולתרות על מנת להעניק טיפול לאלפי אזרחים, נשים וילדים שנפגעו מאש הצבא הסורי, או מכדור תועה. אסירה פוליטית נוספת המופיעה בכרזות היא רואן ג'זואוי,¹² סטודנטית לספרות אנגלית ובלוגרית פעילה, שנודעה בכתיבתה המושחזת נגד המשטר הן בשפה הערבית והן בשפה האנגלית. ג'זואוי נעצרה פעמיים, אך כמו ג'לאל שוחררה והמשיכה את עבודתה. קבוצה אחרת של כרזות קוראת להכריז על שביתה, או

ישוחרר ג'לאל נאופל

⁹ <https://twitter.com/LeShaque>
¹⁰ <https://cyberdissidents.org/bin/content.cgi?ID=693&q=3&s=26>
¹¹ <https://www.facebook.com/Syrian.Intifada/info>
¹² <http://globalvoicesonline.org/author/razan-ghazzawi/>

להפסיק לשלם את חשבון החשמל, לאחר שהמטטר הסורי גנב את הדלק שנועד לחימום בתי התושבים והשתמש בו להנעת הטנקים היוריים על אזרחים.

גם מקומה של ישראל לא נפקד. הכינוי "אינתיפדה" שב ועולה בכרזות, כמוהו כהקבלות למאבק הפלסטיני – עם הנופל קורבן לכוחות הכיבוש ושתיקת העולם לנוכח דיכוי. מאידך גיסא עולה גם מסר אירוני הנשלח אל הצבא הסורי, זה שלא הצליח לכבוש את הגולן ולכן מנסה עכשיו להתנפל על הטרף הקל יותר, בני עמו שלו. בכרזה ימימין למטה, הכוללת אפילו שלט בעברית ("זהירות מוקשים"), נראה טנק סורי הבורח מרמת הגולן על מנת לירות בשכונותיה של דמשק. תמונות של חיילים היוריים באזרחים מוצגות עם הכיתוב "זהו הדיאלוג של המטטר!" (תגובה להצהרות של המשטר בדבר נכונותו להיכנס לדיאלוג עם המתקוממים).

דעו לכם! ככל שיוגלו מאיתנו דלק להנעת הטנקים, אנחנו נמשיך לצרוך חשמל כדי להתחמם. לא נשלם. תנו למאהר לשלם עבורכם את החשבון

התמונות שהועלו עד כה לרשת, יותר מ-200 במספר, מספקות מבט נוסף על הטרגדיה הסורית, שבה טובח הצבא בנתיניו; שבה רופאים נעצרים ולא מאפשרים להם לטפל בחולים, והעולם כמנהגו נוהג. עם זאת, אולי כדרכה של אמנות, החלון שפותחות תמונות אלה מצטייר כמרוחק מעט, תוך שהוא נמנע מלעסוק בשאלות רגישות יותר, כמו הפתרון הפוליטי הרצוי בסוריה, השאלה הכורדית, חלוקה אפשרית של המדינה וגורלם של העלויים. שאלות אלה דווקא עולות לדיון במקומות אחרים באינטרנט, שם כבר החלו להתארגן תנועות ומפלגות חדשות, המנסות למצב את עצמן בדרך לכתיבת פרק חדש בהיסטוריה הסורית. המשטר, שכבר איבד את השליטה ברוב שטחה של המדינה, עסוק בהישרדות גרידא ואיבד הרבה מיכולתו להתמודד עם הפעילות האנטי-ממשלתית ברשת, דבר המאפשר את הרחבת החלון שדרכו אפשר לצפות בהתקוממות הסורית.

העם הסורי יודע את דרכו

עם התקדמות גלי המחאה התעצם הדיון סביב תפקידו של האינטרנט בעיצוב המאורעות, שכבר זכו לכותרת "מהפכות האינטרנט" הפייסבוק או הטוויטר". לדיון בתפקידה ומשמעותה של הרשת בהקשר זה יידרש מאמר נפרד, אך די אם נציין שהעיסוק הנרחב בסוגיה יכול ללמד על חשיבותה. "המהפכה שלנו היא מהפכה 2.0" אמר ואָל גונים, אחד הפעילים המרכזיים במהפכת תחריר במצרים. "כמו בוויקיפדיה, לכל אחד תרומה קטנה משלו, וכולן יחד בונות את התמונה השלמה של המהפכה". את המשפט הזה אמר גונים ברגע של אופטימיות, שבו עוד חשבו צעירי תחריר כי מצרים צועדת באון לקראת הגשמתם של חלומות החופש שנקמו בכיכר. מאוחר יותר יאמר מייקל נביל, בלוגר מצרי שנכלא לאחר המהפכה: "הצלחנו להחליף את הדיקטטור, אך לא את הדיקטטורה"¹⁵. התמונה ממשיכה אפוא להיות מורכבת והאינטרנט, ששימש זרז בתחילת המהפכה,

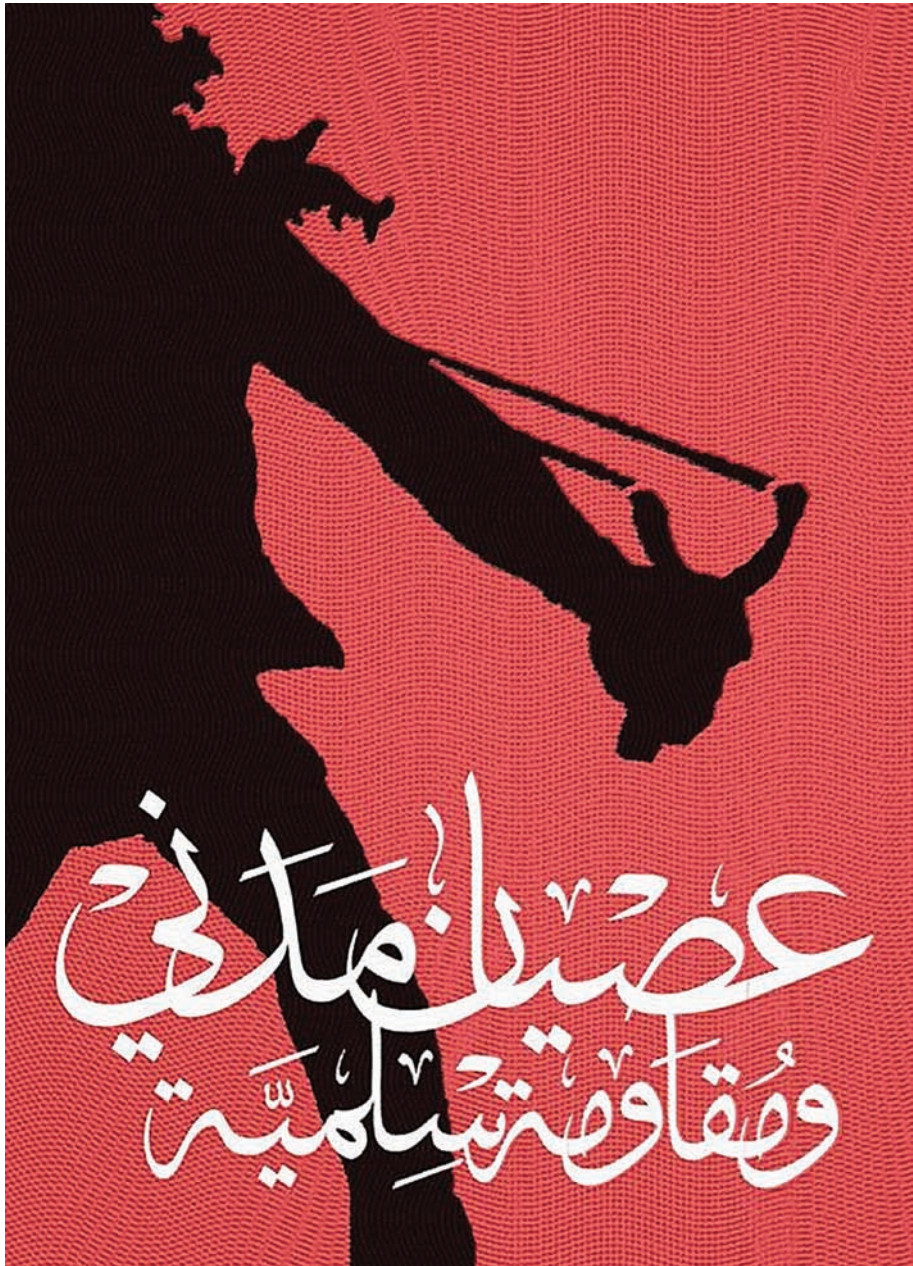
15. Seke, Igor & Speck, Andreas (2011), "We got rid of the dictator, but not of the dictatorship." in *War Resistance International*, June 23rd, 2011.

לא תמיד ידע לנבא את סופה. ובכל זאת, הזירה האינטרנטית הסורית ממשיכה את פעילותה ותנועות המחאה הסוריות תיזכרנה גם בזכות התייעוד שהשאירו ברשת.

ד"ר ניר בומס הוא עמית מחקר במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת תל אביב. עבודת הדוקטורט שלו עסקה באופוזיציה הסורית.

חוק רפאים
(משחק מילים: שביח - שביחה, המיליציה החשאית של אסד)

מרי אזרחי ומאבק בלתי אליים

האיקונוגרפיה של הכתב באמנות האסלאם

יהודית שפלן

טורה (פרק) 68 בקוראן מוקדשת כולה לכתב, והיא נקראת בשם "סורת אל-קלם", ובעברית "בשורת הקולמוס". היא פותחת בקריאה "אשבע בקולמוס ובכל אשר ירשמו!..."¹. בפרק ההתגלות למוחמד, "סורת אל-עלק" (טורה 96), "בשורת טיפת הדם", נכתב: "קרא בשם ריבונך אשר ברא, ברא את האדם מטיפת דם מעובה. קרא, הן ריבונך הוא רב חסד, אשר לימד בקולמוס, לימד את האדם אשר לא ידע..."². מעמד זה מתואר במסורת המוסלמית כרגע הנשגב שבו מופיע המלאך ג'יבריל (גבריאל) אל מוחמד בלילת אל-קדר ("ליל הגורל"), בידיו יריעת בד יקרה ועליה כתובת, ומצווה עליו לקרוא את הכתוב בה, אך מוחמד משיב כי אינו יודע קרוא. המלאך דורש ממנו שוב במפגיע לקרוא את הדברים, ולבסוף נחרתות המילים על לוח ליבו. מן התיאור הזה אנו למדים על החשיבות שמייחס האסלאם למילה הכתובה ולקריאתה.

מקורו של הקוראן הוא ב"לוח הגנוז" (אל-לוח אל-מחפוט) השמימי³, שממנו הורדו כל ספרי הקודש. הקוראן הוא אפוא יצירה אלוהית בשפה הערבית, שהיא שפת קודש. הכתב הערבי, שנועד להפיץ את בשורת האסלאם, קדוש אף הוא, ולפיכך נחשב האדם הכותב כתיבה נאה (הקליגרף) את מילות השפה המקודשת למעין זרוע מבצעת של האל, וזכה לכבוד רב: שמות הקליגרפים נזכרו בכתבים היסטוריוגרפיים ותועדו ברשומות. נסיכים ובני אצולה צעירים אימנו את ידם יום בכתובה כחלק מהכשרתם הכללית; מיומנותם בקליגרפיה היה בה כדי להעיד על למדנותם ודבקותם באל. גם הקולמוס המשמש לכתובת דבר אללה זכה למעמד נכבד, והצופים, המיסטיקנים המוסלמים, גרסו שהקולמוס שבידי הקליגרף מסמל את הקולמוס האלוהי.

קשר איקונוגרפי זה שבין הכתב לדת הביא לכך שכבר בראשית ימי האסלאם הקדישו האמנים את מירב מאמציהם לטיפוח הכתיבה הנאה ולשכלולה.⁴ סיבה נוספת להתמקדותם בקליגרפיה היא ההימנעות מייצוג חזותי של בעלי חיים ובני אדם באמנות הדתית המוסלמית. כל אלה הביאו להתפתחות הקליגרפיה הערבית, הנחשבת לדרך הביטוי הנעלה ביותר של האמנות החזותית בעולם האסלאם. חשיבותה הייתה כה רבה עד כי נוצר למענה אילן יוחסין,

1. הקוראן, תרגום מערבית והוסף הערות, נספחים ומפתח: אורי רובין, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאה לאור, 2005, עמ' 481.
2. שם, עמ' 527.
3. שם, עמ' 515.
4. קליגרפיה: מיוזנות קלוס – יופי, גרפי – כתיבה.

ששורשיו מגיעים עד לח'ליף הרביעי מבין הראשיון,⁵ עלי אבן אבו טאלב, בן דודו של הנביא ובעלה של פטמה בתו. עלי נחשב לממציא **הסגנון הכופי**,⁶ שבו נכתבו כתבי היד המוקדמים ביותר של הקוראן החל במאה השביעית. זהו כתב מרובע, כבד וזוויתי, הנחשב לכתב מונומנטלי. וריאציות של הסגנון הכופי התפתחו במרכזים שונים במאות הראשונות לקיומו של האסלאם (ראו לוח מס' 1). **הסגנון הנֶסְחִי** הוא כתב קורסיבי, זורם ודינמי, שהופיע במאה התשיעית. הוא שימש תחילה לכתובת טקסטים של חולין, ובהמשך גם לכתובת הקוראן. ממנו התפתחו כ-20 סוגי משנה, שחלקם כה מורכבים עד היותם בלתי קריאים. כזהו למשל **כתב הת'ל'ת'** העות'מאני המפואר, שנועד לכותרות וכתובות, ו**הסגנון הפרסי** (Farsi) שהתפתח באיראן, וממנו צמחו התעליק או הנֶסְתַעֲלִיק (ראו לוח מס' 2). סגנון זה שימש בעיקר בכתובת ספרות יפה, גם שירה וגם פרוזה.

האות הכתובה נפוצה בכל תחומי היצירה האסלאמית, החל בכתובות מונומנטליות וכלה באמנות זעירה, כגון מטבעות, כלי מתכת וקרמיקה. במבנים חשובים ומפוארים מופיעות הכתובות במקומות הגבוהים ביותר, כמו מעל לכניסה או בצידה הפנימי של הכיפה. דוגמה לכך היא הכתובת ב**סגנון כופי** קדום, ובה פסוקי קוראן, שנכתבה בשלהי המאה השביעית ואורכה הכולל 240 מ', הנראית על תוף הכיפה ב"כיפת הסלע" בירושלים. האדם העומד על רצפת המבנה הזה, ומבנים רבים אחרים, לא יוכל לפענח את הכתובת ללא אמצעי הגדלה וקירוב. הכתובות במבני דת מכילות פסוקים מן הקוראן ויש להן משמעות דתית, אך לצידן או בתוכן אנו מוצאים גם דברי שבח והלל לשליט שציווה על הקמת המקום. לכתובות המופיעות על גבי כלים יש בדרך כלל תפקיד עיטורי: אלה הן ברכות שפע והצלחה, או אמרות חוכמה, פתגמים ומשלים. פעמים רבות הכתב בלתי קריא לחלוטין, ויש שהסימנים והצורות אינם אלא מתחזים לכתב.

תופעה זו, של שימוש בכתובות שלא לצורך תקשורת-ורבלי, אומרת שעצם נוכחותה של המילה הערבית הכתובה, וזיהויה ככתב ערבי, נושאים מסר נעלה למתבונן, גם מבלי שיבין את פירושה המילולי. ריצ'רד אטינגהאוזן (Ettinghausen, 1974) הגדיר זאת כך: "The Lettering is the Message".⁷ אריקה דוד (Dodd, 2007) מציינת כי בכל דת מובע הקשר בין האדם לאל באמצעות מערכת סימבולית המובנת למאמין: כשם שבנצרות האיקונה היא הסמל, באסלאם הריהו האות הכתובה. התוכן מזוהה עם הכתב המופשט, המעורר אסוציאציה

5. הראשיון ("הח'ליפים המונחים נכונה, או בדרך הישר") הם ארבעת הח'ליפים הראשונים, שהתמנו לאחר מות מוחמד כמח'ליפים את הנביא.

6. הכתב הכופי נקרא כך על שם העיר פּוּפָה בעיראק של ימינו, בירתו של הח'ליף עלי.

7. R. Ettinghausen, "Arabic Epigraphy: Communication or symbolic Affirmation" in: *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Studies in honor of George C. Milles*, American University of Beirut, (1974), p. 307.

של קדושה, של דבר האל ושל האל עצמו, ומהווה אישור סימבולי לאמונה.⁸ גם המוסלמי שאינו יודע קרוא וכתוב יכול להבין מסר זה.

***

כרזות המחאה הסוריות⁹ עושות שימוש בסגנונות כתב שונים, לעתים כמה סגנונות באותה כרזה עצמה. בחלקן הן מבוססות על הכתב בלבד, אם כמשפט ואם כמילה בודדת; בכרזות אחרות מופיעות כתובות לצד דימויים פיגורטיביים, ויש גם כרזות המסתפקות בדימוי חזותי. ברובן נמצא את המילים המשמשות גם מוטו לתערוכה – אל-שעב אל-סורי עארף טריקה, העם הסורי יודע את דרכו – באותיות זעירות, לרוב בסגנון הכתב הפרסי שנזכר לעיל. השימוש הנפוץ בסגנון זה מעיד על הבסיס האמנותי-חילוני של הטקסטים בכרזות הללו, וגם על ההשפעה האיראנית בסוריה, הנמשכת זה זמן רב.

רבות הן הכרזות המבוססות על טקסט בלבד הכתוב בסגנון הפרסי, כמו הכרזה המעוצבת על רקע אפור דמוי לבנה של קיר בניין (תמונה 1), ועליה פסוק המדבר על הנר שלא יכבה, ובדומה לכך גם הכרזה (תמונה 2) הנושאת את הקריאה: "דרעא, הו מולדת יקרה!", הכתובה באותיות אדומות ובאלכסון, בנוסח האופייני לכתבי יד של שירה פרסית קדומה, ומתחת להן שם העיר המורדת באותיות גדולות ושחורות. הטקסט מעוצב בהתאמה לתוכן: האותיות האדומות נראות כלהבה המתרוממת אל על, או כעקבות הדם שנשפך.

תמונה 1: דְרָאִיָּה: נר שלעולם לא יכבה

תמונה 2: דרעא, הו מולדת יקרה!

גם הסגנון הנסחי הסדור משמש בחלק מהכרזות המבוססות על טקסט בלבד. כך בכרזה שבה מופיעה מילת השלילה "לא" בצבע אדום ויוצרת דימוי של עניבה בקומפוזיציה דמוית משפך. שמותיהם של

⁸ Erica C. Dodd, "The Image of the Word: Notes on the religious Iconography of Islam," in: Eva R. Hoffman (ed.), *Late Antique and Medieval Art in the Mediterranean World*, Blackwell Publishing Ltd (2007), pp. 185-212.

⁹ <http://www.flickr.com/photos/3aref/page10>

אסד (באותיות המודגשות בשחור) ותומכיו: ה"שביחה" (המיליציה הממשלתית), ה"מחבראת" (אגף המודיעין) ואחרים, "נשפכים" לתוך העניבה. השם **לטקיה** הוא הבסיס למבנה הזה (תמונה 3).

כתובת משוכללת מבחינת עיצוב האותיות לצורה דינמית, רבת מעוף ויצירתיות, מורכבת מן המילה **ת'ורה** (מהפכה, מרד), המעוצבת ברוח הקליגרפיה המסורתית. זוהי יצירה מורכבת, שיופיה נובע ממבנה הייחודי (תמונה 4).

בין הכרזות הרבות המבוססות על טקסט בלבד מצויות גם כאלה הכתובות ב**סגנון הכופי**, היציב והמונומנטלי, המאפיין את כתבי היד הקדומים של הקוראן. לדוגמה נביא את הכרזה (תמונה 5) שכל כולה המילה **ח'ריה** (חירות).

אלב מוריצ'פ'ת

תמונה 3: לטקיה אומרת לא!
לא לאסד, לא לדיכוי, לא למשטרה
החשאית, לא למעצרים, לא להרג

אלב מוריצ'פ'ת

תמונה 4: מהפכה

אלב מוריצ'פ'ת

תמונה 5: חירות

בין הכרזות אפשר לראות גם עבודות במסורת הקליגרפיה האנתרופומוρφית, שהתפתחה באמנות האסלאם כדיאלוג עם הצורך הפיגורטיבי, האסור בהקשר הדתי. בכרזה שמימין מעצב קו-המתאר הגרפי את הדימוי של צודיות גבר ואשה המשולבות בקלסטר אחד, זו לימין וזו לשמאל; בתוך הקלסטר הדו-פני חוזרות ונשנות כתובות **בסיגנון הכופי** הקדום, בצבע לבן על הרקע החום, והן היוצרות את המארג שלו. הכתובת שמתחת לקלסטר, "באבא עמר" (שכונה סונית בחומוץ, ממוקדי ההתקוממות בימי חאפז אל-אסד) כתובה ב**בסיגנון הנסחי** בצבע שחור (תמונה 6).

בעבודה נוספת בסגנון זה נראית צללית מלאה של ראש אשה בשחור – ובתוך הראש בתשליל, לבן על גבי שחור, כתובות קצרות בסוגי כתב שונים, רבות מהן ב**בסיגנון הכופי** הקדום. ראש זה מייצג את סוריה, את האשה הסורית והאם הסורית (תמונה 7). הכתובות מנוסחות בלשון נקבה ומדגישות את הצד הנשי. הן קוראות לחופש ושחרור, ומוחות נגד שלטון העריצות של הכופרים (הע'לוויים, שעמהם נמנית משפחת אסד).

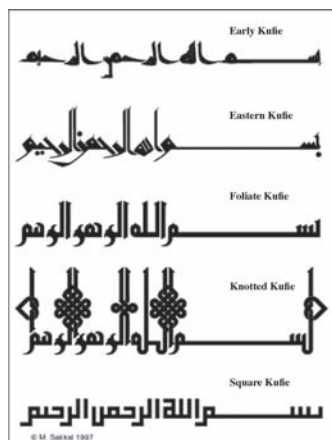

אלב מוריצ'פ'ת

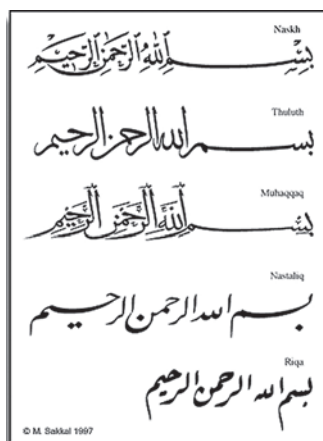
תמונה 6: באבא עמר

לוח מס' 1: וריאציות על הסגנון הכופי
<http://www.sakkal.com/ArtArabicCalligraphy.html>

לוח מס' 2: וריאציות על הסגנון הנסחי
<http://www.sakkal.com/ArtArabicCalligraphy.html>

اشتب الورد عارف طریقت

صہر پستی
خارج جی
جمالی لا

חזכות להגן על עצמך

הנמרים פשטו עם שחר אלון פרגמן

”ביום האחד-עשר נברא העשב הירוק,
שיהפוך לרעידת האדמה הנסתר שתפיל מצודות שבנו המיואשים”

מלחמת האזרחים המתחוללת בחודשים האחרונים בסוריה (כן, זאת בפירוש מלחמה), הקריאות ההולכות וגוברות להפלת משטרו של בשאר אל-אסד והכרזות באתרי האינטרנט, בפייסבוק ובבלוגים בזכות הלחימה עד טיפת הדם האחרונה – כל אלה הם בבחינת הר געש הפעיל זה עשרות שנים, ועתה הוא מתפרץ ונדמה כי לעולם לא יכבה. עוצמת המחאה, כפי שהיא באה לכלל ביטוי בכרזות המוצגות בתערוכה, כגון ”כן למוות – לא להשפלה”, ניזונה מתפיסת עולמו הבלתי פשרנית של הרפורמטור הסורי עבד אל-רחמן אל-פנאכבי (1849-1902), שבכתיבתו ניכר שימוש במטפורות ודימויים מחיי העולם הבא, על מנת להמחיש את עליבות חייהם של הנתונים באימפריה העות'מאנית. דימויים אלה, שאינם מוכרים בדרך כלל במערב, מהווים גם חלק בלתי נפרד מן השיח האינטלקטואלי בסוריה בעשרות השנים האחרונות, שלמטפורי ולאגורי שמור בו תפקיד נכבד.

ההתקוממות בסוריה החלה לאחר תקרית מקומית במחוז דרעא שבדרום סוריה, שהיה בשנים האחרונות לאזור נפיץ ומוקד תסיסה נגד משטרו של בשאר עקב מחסור במים לחקלאות, מקור פרנסתם העיקרי של התושבים. לאחרונה החמיר המשבר לאור גידול האוכלוסין במחוז, לאחר שרבים מתושבי מזרח סוריה עברו אליו עקב משבר המים המתמשך באזורם.

באותה תקרית כלאו כוחות הביטחון קבוצת תלמידים, שכתבו על קיר בית ספרם ”העם דורש להפיל את בשאר”, ועינו אותם. ההורים ונכבדי המחוז, שמחו על התנהגותם הברוטלית של השלטונות, עברו אף הם מסע השפלה, שעורר מחאות אזוריות; עד מהרה התלקחו המחאות והתפשטו, בהשראת ההתקוממויות בתוניסיה ובמצרים. למעשה, הסדקים התגלעו מרגע עלותו לשלטון.

רְשׁוּם: איננו ערבים, سجل نحن لسنا عرب

זמן קצר לאחר עלייתו לשלטון של בשאר אל-אסד ביטא אפרם שלעין את תחושותיהם של אינטלקטואלים ליברליים ערבים רבים כלפי מה שהוא מכנה ”שלטון הכיבוש הפנימי”, בכוונו אצבע מאשימה אל מפלגת הבעת' ומשפחת אל-אסד, המתוארות כמי ששולטות בסוריה בעריצות דכאנית ומושחתת, באמצעות סתימת פיות ושלילת יכולתו של העם הסורי לקבל החלטות ולנקוט יוזמה. ”לא לזה פיללנו”, אומרים אותם אינטלקטואלים ומבקשים להסיר מעליהם את זהותם הערבית הסורית, לפחות מבחינה מטפורית. אמירות קשות מעין אלה אינן נולדות בן לילה. הסרתה המטפורית של הזהות הסורית היא בגדר סטירת לחי למאמצים הכבירים שהשקיעה מפלגת הבעת' במשך

1. מתוך הסיפור ”הפאתחות הראשונות”, לענ ההרוג להורגו, 2003, ריאד אל-רייס, לונדון, 13-16.

עשרות שנים, מאז עלייתה לשלטון, גם בעיראק וגם בסוריה, להטמיע בהמונים, באמצעות כלי התקשורת, את מחויבותו האישית של כל פרט למדינה ולגבולותיה, וכמובן לשליט העומד בראשה.

רבים טוענים שבסוריה של חאפז אל-אסד, אביו של בשאר, זה לא היה קורה. ואמנם בתקופת שלטונו של אל-אסד האב, שנמשכה שלושים שנה (1970-2000), דוכא כל ניסיון התקוממות באכזריות רבה. ממשלו נחשב לאחד ממשטרי הדיכוי הנוקשים ביותר שידע העולם הערבי בעת החדשה. מי שנחשד כבעל דעות עצמאיות או כמי שעלול לסכן את שלטונו, או להעמיד את דמותו בצל, הועבר לתפקיד צדדי, נכלא או "הועלם". בראשית שנות השמונים טבח חאפז אל-אסד ב"אחים המוסלמים", שכבר ב-1976 קראו תיגר על שלטונו, ובאמצע שנות התשעים פיטר קבוצה מבכירי קציניו הנאמנים שהעזו להביע את עמדתם.

בשל היותה תוצר קולוניאליסטי, לא יכלה הציבוריות הסורית בעשורים הראשונים לעצמאותה להכיר בעצמה כישות בעלת עתיד חברתי, כלכלי ופוליטי. משום כך לא התפתחה בה תחושת נאמנות ושייכות. מרבית הסורים דחו את המדינה הסורית שכוונו בעבורם הצרפתים בשנות העשרים למאה ה-20 וראו בה ניסיון של מעצמות המערב לעצב במזרח התיכון סדר חדש, שיבטיח את שליטתן באזור. בהיות סוריה פסיפס של אזורים גיאוגרפיים, עדות ומיעוטים אתניים ודתיים, בעלי אוריינטציה חברתית-כלכלית ופוליטית ומאפיינים דמוגרפיים שונים, נטו סורים רבים לחפש את מוקד הזדהותם במשפחה, בשבט או בעדה מצד אחד, ובפן-ערביות או בפן-סוריות מבית מדרשו של אנטון סעאדה, מייסד "המפלגה הלאומית הסורית", מצד שני. על רקע ההתנגדות הזאת גיבש המשטר את תפיסתו, האומרת שיש לשלב זה בזה את חלקי הפסיפס שממנו מורכבת החברה הסורית וליצור מהאזרח הסורי "אדם חדש", בעל אישיות פטריוטית ולאומית ערבית המאמינה במטרות המפלגה, לצקת מן ההמון עם אחד מגובש לתוך התבנית שעיצבו למענו אסד ושלטונו. על כן נודעה לפולחן האישיות והמנהיגות של חאפז אל-אסד חשיבות כה רבה, שכן פולחן זה עיצב פרקטיקות התנהגות יום-יומיות ומסורות פולחן רטוריות, שחלחלו לחייהם של כל האזרחים והיו בבחינת צו בל יעבור – חובה ולא זכות.

לפיכך הקדיש השלטון בסוריה בתקופת שלטונו של חאפז אל-אסד משאבים רבים ליצירתן של מסורות פולחניות אלה, שכללו טקסים, תהלוכות ומופעים להאדרת הנשיא, ופסלי חוצות בדמותו כלוחם הוצבו במקומות ציבוריים מרכזיים. במקביל עמל השלטון על ייצור רטוריקה לשונית רשמית לבניית דימויו בעיני הציבור, רטוריקה שהייתה חלק בלתי נפרד מן השיח הציבורי, באמצעות התקשורת הכתובה והמשודרת, מוסדות השלטון והשילוט ברחבי המדינה. המשטר ביקש שבני כל המעמדות, ובכלל זה האינטלקטואלים, ינחילו באמצעות שפתם מסרים המקשרים בין השליט לאזרחי המדינה. הרטוריקה והאיקונוגרפיה סביב דמותו – כמנהיג, אב ולוחם למען האינטרסים של האומה הערבית – יצרו נרטיב הרואי רשמי, שעל פיו כל האזרחים, גברים ונשים כאחד, וכל חייל בצבא הסורי, הם בניו ובנותיו, ומשום כך גם הם, כמו אסד, יכולים וצריכים להילחם ואף למות למען המולדת המגולמת בדמותו. מערכת פולחנית רטורית סימבולית זו הייתה בבחינת מס שנדרשו האזרחים לשלם לשלטון, מס שבא לידי ביטוי במחוות שבעל פה או בכתב, בציור ובפיסול, וכן בהפגנות ובעצרות ציבוריות.

עד כמה שהייתה מערכת שלטונית זו מבוססת על צביעות ונראתה בלתי הגיונית, התברר שהיא מערכת יעילה לשליטה באזרחי המדינה. רטוריקה זו נועדה ליצור שגרת התנהגויות מצד אזרחי המדינה – בבחינת "תקנון התנהגות" (guidelines) שתוצאתו הישירה היא ציבור הסר למשמעת פוליטית ואזרחית – באמצעות לשון רטורית רשמית, שכל ילד סורי התחנך עליה. ההזדהות עם אסד לא הייתה רק עניין שבלב; היה עליה גם להיראות בפומבי, ארגוני האיכרים והפועלים, פרופסורים באוניברסיטאות, עיתונאים, עורכי דין, מורים ורופאים נדרשו להפגין את נאמנותם למפלגה ולשליט בחיבור סיסמאות, מאמרים, נאומים, שירה ועוד. כך הנחיל השלטון את מסריו, ביסס את מעמדו והעצים את תדמיתו של המנהיג באמצעות המוסדות שיצר, דרך המפלגה, מערכת החינוך, המוסדות האקדמיים, התקשורת וארגוני העובדים. כך הוא הגיע לכל אזרח ותושב במדינה, וכך, באמצעות פרקטיקות שלטוניות יום-יומיות אלה, הפך כוחו השלטוני הסמוי לכוח נראה וגלוי. באמצעות אותן הפגנות תמיכה ורטוריקות הוכיח השלטון את יכולתו לתרגם את עוצמתו לפעולות של ממש, המבוצעות בידי כל אזרח מאזרחי המדינה, בלי יוצא מן הכלל. הפרקטיקות החוזרות ונשנות הללו יצרו מסורת וחוויה תרבותית משותפת לכל האזרחים ודימוי של שלטון חזק ויציב. כוחו זה של המשטר בסוריה נבע לא רק משליטתו במשאבים החומריים של המדינה וענישת כל מי שעבר על "הנהגה התקינה", כי אם גם מן היכולת לתפעל את העולם הייצוגי של האזרחים, לייצרו ולנייד אותו לצרכיו באמצעים רטוריים. במקביל פיתח השלטון את מוסד הצנזורה: כל ספר, מחזה, מסמך, הרצאה ואפילו דרשה במסגד נבדקו בקפידה רבה והותרו לפרסום רק לאחר הסכמת הצנזור. כך, בכל פעם שמשטר התחלף במשטר אחר, הניחו העיתונאים את ידיהם על ליבם והמתינו לגורלם החדש ולעיתים הלוט בערפל² (רפעת 2002: 60).

עם עלייתה לשלטון של מפלגת הבעת' בסוריה נסגרו מרבית העיתונים ובתי הדפוס, ובעלי עיתונים רבים הואשמו בכך שפגעו באמון העם בלאומיות הערבית. גם הסופרים היו נתונים לשליטתן המוחלטת של הרשויות. סופר סורי שרצה למתוח ביקורת בנושא מסוים העתיק את מקום ההתרחשות של העלילה למצרים, כדי להימנע מביקורת ישירה. דרך נוספת לעקוף את הפרקטיקות השלטוניות הייתה כתיבת יצירות סאטיריות. לעתים עלה בידי האמנים להציג את דבריהם באורח דו-משמעי או רב-משמעי, אך עדיין היה עליהם להיזהר ולהסוות את ביקורתם. דוגמה לכך אנו מוצאים במחזותיו של סעד אללה ונוס (1941-1997).

טבע העריצות

מחאות המורדים הסורים הנשמעות היום בראש חוצות יונקות את עולם המושגים שלהן ואת דימוייהן במידה רבה מכתבתו של הרפורמטור הסורי עבד אל-רחמן אל-כַּנְאֶבִּי, מוסלמי יליד חלב בן למשפחה ממוצא כורדי, שחי בתקופת שלטונה של האימפריה העות'מאנית בסוריה ונחשב למהפכן ולאחד ממובילי רעיון הלאומיות הערבית בעת החדשה. בשני חיבוריו החשובים, **על טבעי העריצות ומהות השעבוד** (1900) ו**אם הכפרים** (1902), הניח אל-כַּנְאֶבִּי תשתית לדיון בסוגיות של עריצות ומוסר, עריצות וחינוך, עריצות וקדמה, מהות הממשל הצודק וזכות העם לחירות במולדתו. במיוחד גינה

2. العربي، "قرن ورع القرن على الصحافة السورية، رزق كثير وخبير غزير وحرية قليلة" (מאה עשרים וחמש שנה לעיתונות הסורית: נייר ודיו בשפע, חירות מועטה), رفعت، سحر، 2002. 519: 61-56.

את משטרו של הסולטאן העות'מאני עבד אל-חמיד השני (שלט החל ב-1876 עד להדחתו ב"מהפכת התורכים הצעירים" ב-27 באפריל 1909), בחיבוריו אלה קרא אל-פנאכפי למסד את עקרון ריבונות העם באמצעות הטלת פיקוח על השליט והגבלת סמכויותיו, והניח תשתית לייסודו של שלטון חלופי עתידי ולהגמוניה אידיאולוגית כלל-ערבית. תפיסה זו נחשבת למהפכנית, בהתחשב בכך שהחברה המוסלמית התנהלה במשך מאות שנים על בסיס דתי ושושלתית. למן שנת 1517 סרו הערבים בדרום-מערב אסיה ובמצרים למרותו של השלטון התורכי-עות'מאני למשך ארבע מאות שנה, ורק בסוף המאה ה-19, עם חלחול רעיונות מהמערב לחשיבתם של בני האליטה האינטלקטואלית, החלה להתגבש התפיסה הרואה בערבים ובערביות (ולאו דווקא באסלאם או במוסלמים) בסיס לגיטימי לשלטון.

בחיבוריו ובמאמריו, שהופצו בעיתונים ובכתבי העת לפני שנסגרו על ידי השלטונות מטעמי צנזורה והשתקה, תקף אל-פנאכפי את השלטון העות'מאני על כך שאינו נתע מגזילת נכסים ומשימוש באמצעי דיכוי להבטחת נאמנותם של נתיניו. אל-פנאכפי השתמש בתיאורים בוטים במיוחד ובשפה ישירה לתיאור אכזריותו של השלטון, הנוהג בנתיניו כבצאן מובל לטבח.

כחמישים שנה לאחר מכן, בהשפעתם של כתבי אל-פנאכפי, נוקט הסופר הסורי זכריא תאמר סגנון כתיבה דומה בסיפוריו הקצרים, שבהם הוא מבקר את השלטון הסורי בלשון מושחזת, חדה ובוטה, אלגורית ומטפורית, צינית ומאיימת. תאמר, שנולד ב-1931 בדמשק למשפחה מן המעמד הבינוני-הנמוך ונאלץ להפסיק את לימודיו לאחר שסיים את בית הספר היסודי על מנת לסייע בפרנסת המשפחה, החל לפרסם את הגותו בסוף שנות החמישים, ועד מהרה התגלה כאחד ממעצבי העיקריים של נרטיב ספרותי ביקורתי וחדשני בסוגת הסיפור הקצר.

בשנת 1978 מונה תאמר לעורך הראשי של כתב העת הספרותי הסורי *المعرفة* (אל-מערה). בפתח גיליון מאי 1980 פרסם תאמר, במקום דבר העורך, ציטוטים אחדים מכתביו של עבד אל-רחמאן אל-פנאכפי. נראה שעקב כך איבד תאמר את משרתו, וכעבור זמן לא רב, בשנת 1981, גלה מסוריה. ציטוטים אלה מתארים את ההשפלה ואת הכניעות שבהן נאנקים בני האדם תחת עול השלטון העות'מאני, וכיצד יורדים בעלי השררה לחייהם אפילו במוות:

אמרו לי מדוע אתם משליטים על עצמכם את בעלי השררה אפילו במוות? אין לכם הזכות לבחור למות כפי שאתם רוצים, לא כפי שהם רוצים? העריצות נטלה מכם את רצונכם אפילו במוות.³

ציטוט חתרני נוסף מכתביו של אל-פנאכפי שבחר תאמר להביא במקום דבר העורך בגיליון זה, ושהיה בו כדי לעורר את חמתם של השלטונות הסוריים באותה עת, הוא: "הבריחה מהמוות – מוות, והרצון למות – חיים" (*المعرفة* 1980 - ב: 6). גם בכתבתו הבדינית של תאמר אנו מוצאים מסרים חתרניים, כגון בסיפור "הרפתקתי האחרונה" (*مغامرتي الأخيرة*, 1978). הגיבור הראשי בסיפור זה, שרומה על ידי החנווני, מאיים "לבוא ולהפוך את חנותו על ראשו", ולאחר פטירתו הוא סוגר עסקה עם מנכר ונכיר, המלאכים הפוקדים את המת בלילו הראשון בקבר ומופקדים על חקירתו – ואם צריך גם על ענישתו.

3. "قراءات: عبد الرحمن الكواكبي", *المعرفة*, 1980 ("קריאות: עבד אל-רחמן אל-פנאכפי"), 219: 6-5.

המלאכים אינם עומדים בדיבורם וכורתים את לשוננו, מעשה העשוי להתפרש כרמוז למניעת חופש הביטוי על ידי הממסד הסורי. לעומת זאת, העסקה שסוגר הגיבור המת עם העכברוש, האוכל את שוק רגלו הימנית ובתמורה מעניק לו טרנוזיסטור, עשויה להעיד על החיים שבמוות, מוטיב העובר כאמור כחוט השני בכתביו של אל-כַּנְאֶבִּי.

בסיפור "הנמרים ביום העשירי", כשם קובץ סיפוריו החמישי, שהפך אותו לסופר קאנוני מוערך בכל העולם הערבי (טמר 1978), אנו עדים לתהליך אילופו של הנמר על ידי השלטון המדכא, המיוצג בדמות המאלף, במשך עשרה ימים. במהלכו של תהליך אכזרי זה מושפל הנמר ונאלץ ליילל כמו חתול, לנעור כמו חמור וללחך עשב. ביום העשירי נעלמים המאלף, הנמר והכלוב. קריאת הטקסט כפשוטו עשויה להביא למסקנה שהנמר איבד את זהותו והפך ל"נמר מנייר", ואולם קריאה חתרנית של הטקסט מעלה פרשנות שלפיה ביום העשירי יתברר שהנמר לא איבד את זהותו הראשונית. אדרבא, הוא יחזור להיות חיה טורפת, תוקפנית, מלאת עוצמה וחיות. בהשאלה – החברה הערבית תתגלה שוב כחברה רבת כוח ובת חורין, שאיננה ניתנת לדיכוי ולאילוף. כאן ניתן ביטוי לתפיסתו המהפכנית של תאמר, שלפיה יש מחוות שאותם השלטון אינו יכול לדכא. גם אם נדמה שהנמר, ובהשאלה האזרח הערבי, מציית ציות עיוור לכל דרישה של השליט-המאלף, קריאה חתרנית של סיפוריו של תאמר מגלה שהציות הוא למראית עין בלבד. היעלמותם של המאלף, הנמר והכלוב ביום העשירי אינם אלא מטפורה או קריאת אזהרה מאיימת לכך שבבוא היום, כאשר ייעלמו המאלף והכלוב, יתברר שהנמר לא איבד כהוא זה מזהותו האימתנית ומעוצמתו הנמרית, וישוּב לשחר לטרף. ויש מי שאומר שהיום העשירי הגיע כבר, והנמרים יוצאים לטרוף טרף ולתבוע את חירותם.

ד"ר אלון פרגמן הוא ראש החוג לשפה וספרות ערבית במכללה האקדמית בית ברל ומרכז לימודי הערבית במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן גוריון.

אינני רואה אפילו טנק!

הנמרים ביום העשירי

זכריא תאמר

היערות נסעו והתרחקו מהנמר הכלוא בכלוב, אולם הוא לא יכול היה לשכוח אותם. הוא נעץ מבטו בכעס באנשים שסבבו את כלובו כשעיניהם מתבוננות בו בנינוחות וללא פחד. אחד מהם דיבר בקול שקט, בנימה מצווה, ואמר: "אם אתם באמת רוצים ללמוד את המקצוע שלי, מקצוע האילוף, אסור לכם לשכוח אף לא לרגע שקיבתו של יריבכם היא מטרתכם הראשונה. אתם עוד תראו שזה מקצוע קשה וקל בעת ובעונה אחת. הביטו עתה בנמר הזה. זה נמר בעל מזג רע, שחצן ומלא גאווה על חירותו, כוחו ועוצמתו, אבל הוא ישתנה, ויהפוך עדין, רך וצייטן כמו ילד קטן. שימו לב מה יקרה בין מי ששולט באוכל לבין מי שאינו שולט בו, ולמדו".

האנשים מיהרו לומר שהם יהיו תלמידים מסורים למקצוע האילוף. המאלף חייך בשביעות רצון, אחר כך פנה לנמר ושאל בטון מלגלג: "מה שלום אורחנו היקר?" אמר הנמר: "הבא לי אוכל, הגיעה שעת הארוחה שלי".

השיב המאלף בפליאה מעושה: "אתה, האסיר שלי, מצווה עליי? איזה מין נמר מצחיק אתה! עליך להבין שאני היחיד כאן שיש לו זכות לחלק הוראות".

אמר הנמר: "איש אינו מצווה על הנמרים".

ענה המאלף: "אבל עכשיו אינך נמר. ביערות אתה נמר, אולם עכשיו בכלוב אתה בסך הכול עבד המציית לפקודות ועושה כרצוני".

התפרץ עליו הנמר: "לעולם לא אהיה עבד של אף אחד!"

אמר המאלף: "אתה חייב לציית לי, מפני שברשותי האוכל".

ענה הנמר: "אינני רוצה את האוכל שלך".

השיב המאלף: "אם כך, רעב ככל שתרצה, אינני מכריח אותך לעשות דבר שאינך רוצה".

והוסיף ואמר לתלמידיו: "אתם עוד תראו איך הוא ישתנה – ראש מורם אינו משביע קיבה רעבה".

והנמר רעב, ונזכר בעצב בימים שבהם שעט כרוח, ללא כבלים, משחר לטרף.

למחרת הקיפו המאלף ותלמידיו את כלוב הנמר, והמאלף אמר: "אתה לא רעב? אתה בוודאי רעב, רעב מכאיב ומייסר. אמור שאתה רעב, ותקבל כמה בשר שתרצה".

הנמר הוסיף לשתוק, והמאלף אמר לו: "עשה כדבריי, ואל תהיה טיפש. הודה שאתה רעב, ותשבע מיד".

1. זכריא תאמר, "הנמרים ביום העשירי", בתוך: נמר מנזיר, תרגום, ערך והוסיף מבוא: אלון פריגמן, תל אביב: רסלינג (סדרת השת"פ), 2012, עמ' 29-34.

אמר הנמר: "אני רעב".

המאלף צחק ואמר לתלמידיו: "הנה, הוא נפל למלכודת, שממנה כבר לא יינצל".
המאלף נתן את ההוראה, והנמר קיבל בשר בשפע.

ביום השלישי אמר המאלף לנמר: "אם היום אתה רוצה לקבל אוכל, עשה מה שאומר לך".
השיב הנמר: "לא אציית לך לעולם".

אמר המאלף: "אל תהיה פזוי, בקשתי פשוטה מאוד. הסתובב בכלוב, וכאשר אומר לך 'עמוד',
עליך לעמוד".

אמר לעצמו הנמר: "זוהי באמת בקשה חסרת משמעות, ואין זה ראוי שאהיה עקשן וארעב".
המאלף צעק בנימה קשוחה ומצווה: "עמוד!"

בו ברגע הנמר קפא על מקומו, והמאלף אמר בשביעות רצון: "יפה".

הנמר שמח ואכל ברעבתנות, בשעה שהמאלף אמר לתלמידיו: "תוך ימים הוא יהפוך לנמר
של נייר".

ביום הרביעי אמר הנמר למאלף: "אני רעב, בקש ממני לעמוד".

אמר המאלף לתלמידיו: "הוא כבר החל לאהוב את פקודותיי".

אחר כך פנה לנמר ואמר: "לא תאכל היום אלא אם תחקה את יללת החתולים".

הנמר כבש את עלבונו, ואמר לעצמו: "אשתעשע ואחקה את יללת החתולים".

הנמר ניסה לחקות את יללת חתולים, אך המאלף הזעיק את פניו ואמר בתוכחה: "החיקוי
שלך גרוע. האם אתה משיב שאגה ליללה?"

הנמר חיקה את יללת החתולים בשנית, אולם המאלף נותר זעוף-פנים ואמר בבוז: "שתוק.
שתוק. החיקוי שלך עדיין גרוע. אותיר אותך היום להתאמן על יללת החתולים, ומחר אבחן
אותך. אם תצליח תאכל, ואם לא תצליח, לא תאכל".

המאלף התרחק מכלוב הנמר בצעדים איטיים, ובעקבותיו תלמידיו, מתלחשים וצוחקים.

הנמר קרא ליערות בתחינה, אבל הם היו רחוקים.

ביום החמישי אמר המאלף לנמר: "אם תחקה את יללת החתולים בהצלחה, תקבל חתיכה
גדולה של בשר טרי".

הנמר חיקה את יללת החתולים, והמאלף מחא כפיים ואמר בשביעות רצון מלאה: "גדול!
אתה מיילל כמו חתול מיוחם".

והוא השליך אליו חתיכה גדולה של בשר.

ביום השישי, אך התקרב המאלף לכלוב הנמר, וזה מיהר וחיקה את יללת החתולים, אולם המאלף נותר זעוף-פנים. אמר הנמר: "הנה חיקיתי את יללת החתולים".

אמר המאלף: "חָקָה את נעירת החמור".

אמר הנמר בסלידה: "אני הנמר, שחיות היער חוששות מפניו, אחקה את החמור? אמות ולא אבצע את פקודתך!".

המאלף התרחק מכלוב הנמר מבלי לומר מילה.

ביום השביעי ניגש המאלף אל כלוב הנמר נינוח, בפנים מחייכות, ואמר לנמר: "האינך רוצה לאכול?".

אמר הנמר: "אני רוצה לאכול".

אמר המאלף: "הבשר שתאכל – יש לו מחיר. נָעַר כמו חמור, ותקבל אוכל".

הנמר ניסה להיזכר ביערות ולא הצליח, וניסה לנעור בעיניים עצומות. אמר המאלף: "נעירתך אינה מוצלחת, אבל אתן לך חתיכת בשר מתוך רחמים כלפיך".

ביום השמיני אמר המאלף לנמר: "אתחיל לשאת נאום, וכאשר אסיים מחא כפיים בהתפעלות".

אמר הנמר: "אמחא כפיים".

החל המאלף לשאת את נאומו ואמר: "אזרחים, בנסיבות רבות בעבר הבהרנו את עמדתנו ביחס לכל הסוגיות הגורליות. העמדה התקיפה המפורשת הזאת לא תשתנה, יהיו אשר יהיו מזימותיהם של הכוחות העוינים, ובאמונה ננצח!".

אמר הנמר: "לא הבנתי מזה אמרת".

אמר המאלף: "עליך להתפעל מכל מה שאני אומר ולמחוא כפיים בהתפעלות".

אמר הנמר: "סלח לי. אני בור ועם הארץ, אנאלפבית, ודבריך נשגבים. אמחא כפיים ככל שתצד".

הנמר מחא כפיים, והמאלף אמר: "אני מתעב צביעות ושונא את הצבועים, היום תיענש ולא תקבל אוכל".

ביום התשיעי בא המאלף, ובאמתחתו צרור עשבים. השליך אותו לנמר ואמר: "אכול".

אמר הנמר: "מזה זה? אני מאוכלי הבשר".

השיב המאלף: "מהיום לא תאכל אלא עשב".

כאשר גבר רעבו של הנמר הוא ניסה לאכול את העשב, אך טעמו דחה אותו, והוא התרחק ממנו בסלידה, אולם לבסוף שב אליו והחל להתרגל את טעמו.

ביום העשירי נעלמו המאלף, תלמידיו, הנמר והכלוב. הנמר הפך לאזרח, הכלוב לעיר.

העם הסורי יודע את דרכו

Research Gallery, Masters' Program in Integrated Design

Head of the Program and Academic Director: Dr. Dror K. Levi

Faculty of Design

HIT Holon Institute of Technology

Syrian people know their way

الشعب السوري عارف طريقه

Posters Exhibition of Syrian Uprising

<http://www.flickr.com/photos/3aref/>

19.2-15.3.2013

Curator: Dr. Yael Eylat Van-Essen

Exhibition Design: Arch. Lila Chitayat

Lighting Design: Dorit Malin

Exhibition Set up: Eran Naim, Oren Tchiprout

Exhibition Graphic Design: Avishai Lapid

Issue 2

Editors: Dr. Dror K. Levi, Dr. Yael Eylat Van-Essen

Scientific editor: Dr. Dror K. Levi

Design: Elena Kuznetsov

Language editor: Dalia Tessler

Translation from Arabic: Prof. Ofra Bengio, Samir Ben-Layashi

Public Relations: Iris Zilberman

In Collaboration with Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University

Ramat Aviv 69978

Tel.: 03-6409100

<http://www.dayan.org>

Special thanks: Prof. Uzi Rabi, Dr. Nir Boms, Prof. Nasser Basel, Dr. Alon Fragman, Adi Sorek,

Ilana Greenberg, Elena Kuznetsov, Prof. Dana Arieli-Horowitz, Ori Dromer, Eitan Bartal, Menashe Kay,

Hemda Cohen

Printed by Tel Aviv University Press

Cover Illustration: <http://www.flickr.com/photos/3aref/>

© 2013, Research Gallery, Masters' Program in Integrated Design,

Design Faculty, HIT Holon Institute of Technology

52 Golomb St., Holon

Tel: 03-5026851

www.hit.ac.il